

שקיעת האורתודוקסיה בגליציה במפנה המאה העשרים בראי העיתונים החרדיים מחזיקי הדת וקול מחזיקי הדת

מנחם קרן-קרן

רקע היסטורי

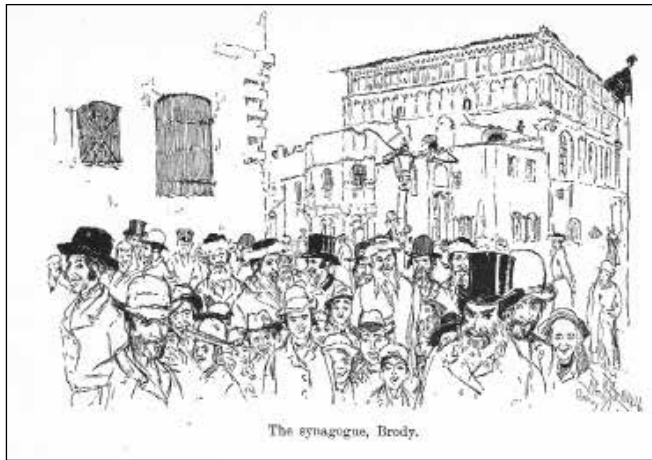
בשלהי ימי הביניים נודעו יהודי גליציה בקפדנותם הדתית ובנטייתם לאמץ את דרך החסידות, אולם תהליכי המודרניזציה, ההשכלה, האקולטורציה והחילון שהתרחשו במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה לא פסחו גם עליהם. בניגוד למה שהתרחש במדינות הסמוכות, כמו הונגריה בדרום וגרמניה במערב, לא קמה בגליציה תנועת רפורמה דתית. בהיעדר אלטרנטיבה דתית, שימשה האורתודוקסיה כביטוי הדתי הבסיסי ביותר של הזהות היהודית הקולקטיבית. בגליציה התגבשו שלושה מחנות יהודיים עיקריים: המחנה החסידי, שהתנגד לחלוטין למודרנה והתבצר בעמדותיו; המחנה המשכילי, שאף שלא ערער על המסורת האורתודוקסית גילה סובלנות רבה גם כלפי מי שלא הקפידו בשמירת מצוות; והמחנה האורתודוקסי המרכזי, שהיה מוכן לשינויים קלים בדפוס ההתנהגות המסורתי כדי למנוע מחבריו להסתפח לשני המחנות האחרים. השינויים הללו כללו את הקמת הארגון החרדי "מחזיקי הדת", ואת הפצתו של עיתון באותו שם, שבאמצעותו קיווה לבלום את התפשטותם של המחנות האחרים. הן המחנה החסידי והן המחנה האורתודוקסי המרכזי כללו אדמו"רים, רבנים וקהילות בעלות השקפת עולם שונה. באופן כללי אפשר לומר שהקהילות במערב המדינה אימצו בדרך כלל אורח חיים פתוח יותר לערכי המודרנה בעוד מרבית הקהילות והרבנים במזרחה אימצו השקפת עולם שמרנית יותר. נוסף על כך, בערים ובעיירות הגדולות שרר אורח חיים מתקדם יותר מזה ששרר במקומות היישוב הקטנים.¹

אל הגורמים הסביבתיים והחברתיים שהשפיעו על חלק מיהודי גליציה לאמץ את ערכי המודרנה, הצטרפו תהליכים פוליטיים שנבעו מרצונם של שליטי המדינה לערב את הציבור היהודי בחיי המדינה ולגרום לו להזדהות עם ערכיה ושאיפותיה הלאומיות. אחד הסמלים המובהקים לכך היה "כתב הסובלנות" שפרסם יוזף השני – קיסר האימפריה ההבסבורגית שגליציה הייתה חלק ממנה – בסוף המאה השמונה-עשרה. עיקרון חשוב שנקבע בו הייתה הדרישה שכל הילדים, לרבות הילדים היהודים, יחויבו ללמוד בבתי ספר שבהם ירכשו השכלה כללית. נוסף על כך נקבע כי רבני הקהילות, שנשאו בתפקיד רשמי של כוהני דת והיו בעלי סמכויות ביורוקרטיות מסוימות, יציגו תעודה המעידה על רכישת השכלה כללית במוסדות מוכרים. דרישות אלה

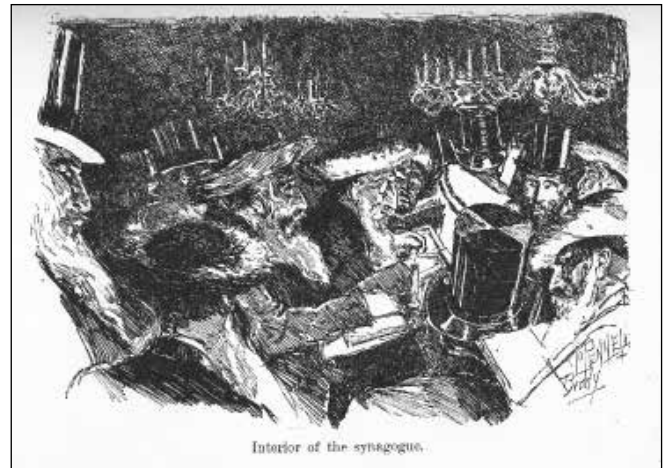
פלגם נִשָּׂא הָרוּחַ, פֶּלֶם סָחַף הָאֵוֶר,
שִׁירָה חֲדָשָׁה אֶת-בִּקְרָתֵיהֶם הֲרִינָה;
וְאֵנִי, גֹּזֵל כֶּךָ, נִשְׁמַפְחָתִי מִלֵּב
מִחַת פְּנֵפֵי הַשְּׂכִינָה (ח"נ ביאליק)

בעשורים האחרונים התפרסמו מחקרים שעסקו בתהליך זניחת הדת וחילונה של החברה היהודית בעת המודרנית. רק במקרים נדירים אפשר לסקור באופן רציף את התרחשותו של תהליך זה. מעקב אחר רצף פרסומים עיתונאיים לאורך עשרות שנים דומה ליצירתו של סרט מצויר שבו שינויים קטנים בתמונת המציאות מצטברים לתנועה נמשכת בעלת משמעות. באופן דומה חושף עיון בעיתונים החרדיים שיצאו לאור במשך כ-35 שנה בגליציה, מן הרבע האחרון של המאה התשע-עשרה ועד מלחמת העולם הראשונה, את הידרדרותה המתמשכת של האורתודוקסיה ואת כניעתה לתהליכי המודרניזציה, ההשכלה, האקולטורציה והחילון, ובעיקר לאלטרנטיבה האידיאולוגית החדשה שהתחרתה בה – הצינונות. מחברה יהודית מסורתית, שרוב חבריה זכו לחינוך יהודי ב"חדר" ובבית המדרש ושמרו לכל הפחות על המצוות והמנהגים העיקריים, הפכה יהדות גליציה לחברה מודרנית שרוב חבריה נטשו את מסורת אבותיהם, המירו את שמירת מצוות הדת באידיאולוגיות חדשות ואימצו אורח חיים מערבי.

במאמר זה אין מוצגת תמונה שלמה של התהליכים החברתיים והדתיים שעברה החברה היהודית בגליציה בתקופה הנסקרת, אלא האירועים העיקריים בחייה של היהדות האורתודוקסית כפי שהשתקפו בעיתונות החרדית, ומאמריהם של הדוברים החרדיים שהביעו במשך עשרות שנים את תסכולם מאי יכולתם של הרבנים לבלום את ההידרדרות הדתית. אין גם לראות במאמר זה הערכה או ביקורת על פעילותם ומעשיהם של ראשי הציבור החרדי ושל רבני גליציה. עם זאת, מן העיון בעיתונות החרדית עולה כי הסיבה העיקרית לכישלונה המתמשך של האורתודוקסיה בהתמודדות עם רוחות הקידמה היא המחלוקת העזה ששררה בין הקבוצות הדתיות השונות. מחלוקת זו הביאה להימנעותם של מרבית הרבנים מפעולה מחד גיסא, ולביקורת חריפה על אותם רבנים שניסו להתמודד עם התמורות באמצעות הצעות לשינויים קלים באורח החיים החרדי מאידך גיסא.

בחזית בית הכנסת בברודי, 1892

בבית הכנסת בגליציה, 1892

הפנימית בחצר זו, קבעו את מעמדו של הרבי מבלו כמנהיג החסידי והתורני הבכיר ביותר בגליציה.

בהונגריה, בניגוד לגליציה, הביאו תהליכי המודרניזציה והאקולטורציה להקמתה של תנועת רפורמה דתית – הנאולוגיה. תנועה זו אומצה במהירות על ידי קהילות המהגרים היהודים החדשים, בעיקר אלה שבאו מן המדינות דוברות הגרמנית וממערב גליציה. קהילות אלה אימצו אורחות חיים דומים לאלה של שכניהם הלא יהודים. הם בנו בתי תפילה מפוארים שבהם נישאו דרשות הרבנים בהונגריה או בגרמנית, והושמעה בהם מוסיקה במהלך התפילה. במערכת חינוך שהקימו הצטמק מספר השעות שהוקדשו ללימודי הדת והמסורת היהודית לטובת השכלה כללית רחבה שסייעה לתלמידים להשתלב ביתר קלות בחברה ההונגרית ובכלכלתה. בתגובה לכך הקים בראשית המאה התשע-עשרה הרב משה סופר, שנודע בשם ספרו 'חת"ם סופר', את תנועת ההתנגדות לרפורמה הדתית שנודעה לימים בשם 'אורתודוקסיה'. כך התגבשו בהונגריה שני זרמים יהודיים נבדלים: הזרם שכלל את הקהילות ואת הרבנים האורתודוקסיים מזה והזרם הנאולוגי מזה.

הפער בין שני הזרמים הדתיים בהונגריה הלך והתרחב ונקודת המשבר ביחסים שביניהם התרחשה במהלך קונגרס הקהילות היהודיות בשנת 1869. מטרת הקונגרס הייתה לממש את שוויון הזכויות שהוענק ליהודי הונגריה שנתיים קודם לכן באמצעות קביעת תקנון שעל פיו תתנהלנה הקהילות היהודיות תוך אוטונומיה שלטונית המקבילה לזו של הקהילות הלא יהודיות. בעת הדיונים הסתבר כי אי אפשר לגשר על המחלוקת בין שני הזרמים, ובסופו של דבר פרשו האורתודוקסים מן הקונגרס. היות שהתקנון שהתקבל לא תאם את ערכי הדת היהודית בפרשנותה המסורתית, קיבלו האורתודוקסים אישור להתארגן בארגון נפרד שפעל על פי תקנון עצמאי.⁷ כך קיבל הפיצול האידיאולוגי ביטוי פוליטי וחוקתי ויהדות הונגריה חולקה למעשה לשתי 'כנסיות יהודיות' שלכל אחת מהן ערכים תרבותיים ודתיים שונים ומנגנון מנהלי נפרד. מאותה תקופה ואילך יכלה האורתודוקסיה בהונגריה לכלכל את ענייניה באופן אוטונומי תוך התעלמות מן הציבור היהודי שלא קיבל את

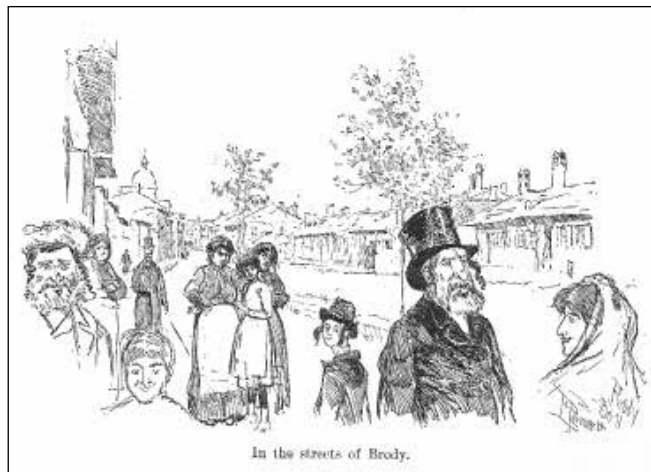
עמדו בסתירה הן למסורת החינוך האורתודוקסי, שסירב לחשוף את הילדים ללימודים שאינם לימודי קודש, הן לתדמיתם של הרבנים שלא רצו להיתפס כמי שהושפעו מערכי תנועת ההשכלה.²

כפייטן של שתי החובות הללו על כלל הציבור היהודי ועל רבני הקהילות, הביאה לירידה מתמשכת במעמדם של היהדות האורתודוקסית ושל הרבנים. כדי להתמודד עם גזרות אלה, ובהתחשב במצב הכלכלי הקשה ששרר בגליציה, החליטו יהודים רבים, בהם גם רבנים, להגר להונגריה הסמוכה שזה לא כבר פתחה את שעריה. אל המחוזות ההונגריים שגבלו בחלקה הדרום-מזרחי של גליציה, היגרו בעיקר יהודים כפריים וחסרי השכלה פורמלית, שרובם ככולם היו שומרי מצוות שהזדהו עם אחת החצרות החסידייות שפעלו בסביבתם. אל המחוזות שגבלו במערב גליציה היגרו בדרך כלל יהודים מבוססים ומשכילים יותר שלא היו חלק מן התנועה העממית החסידיית וכונו בהונגריה 'אשכנזים'. אל אותם נתיבי ההגירה של עשרות אלפי יהודי גליציה הצטרפו גם רבנים וכלי קודש, ובהם רבים מצאצאיהם של החשובים שברבני ואדמו"רי גליציה.³ לפיכך, בהשוואה לתקופות קודמות נותרו בגליציה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה רק רבנים מעטים שהיו יוצאי דופן ברמתם התורנית.⁴

בין הרבנים שהצליחו לשמר את מעמדם התורני בגליציה היו כמה עשרות אדמו"רים חסידיים ובראשם מנהיגי החצרות הגדולות של צאנז, בלוז, ויז'ניץ וסדיגורה. אחת הדרכים להגן על מיקומם בראשות ההיררכיה האורתודוקסית הייתה התנגדותם להקמת ישיבות גדולות, בדומה לאלה שהוקמו בליטא או בהונגריה.⁵ שלילת האפשרות למלא תפקיד של ראש ישיבה הקשתה מאוד על הרבנים האשכנזים להגיע למעמד מוכר של 'גדול הדור', מעמד שאליו הגיעו ראשי ישיבות במדינות אחרות במזרח אירופה. עם זאת, ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה היה גם מעמדה של החסידות בשפל. לאחר סיומה של מחלוקת צאנז-סדיגורה, עם פטירתם של רבי חיים מצאנז בשנת 1876 ושל רבי אברהם יעקב פרידמן מסדיגורה בשנת 1883, נותרו בגליציה רק שני אדמו"רים חשובים: רבי יהושע רוקח מבלו ורבי ברוך האגר מוויז'ניץ.⁶ ריחוקה של ויז'ניץ שבבוקובינה מלב גליציה, והמחלוקת

הרב יצחק לייב סופר

ברחובות ברודי, 1892

למצב בקרב רוב הציבור היהודי בארצות הברית. בשלוש מדינות סמוכות התרחשו שלשה תהליכים דתיים חברתיים שונים: בהונגריה זוהתה המודרנה במידה רבה מאוד עם התנועה הרפורמית – הנאולוגיה – שעמה נמנו רוב היהודים המשכילים. בגרמניה התרחשו רפורמות דתיות מרחיקות לכת ובמקביל התפתח בה המחנה הנאורטודוקסי ששילב השכלה ואקולטורציה תוך הקפדה דקדקנית על קיום המצוות. בגליציה זוהתה המודרנה עם תנועת ההשכלה אולם לא נוצר בה מחנה יהודי רפורמי.

הן האורתודוקסים הן הרפורמים בהונגריה הסכימו כי תפיסות העולם שבהן החזיקו נבדלו זו מזו באורח מהותי. בהסתמך על הסכמה זו ועל התקדים בעולם הנוצרי ניאותר שלטונות הונגריה לקבל את הרעיון כי הפערים האינדואולוגיים מייצגים שתי "כנסיות" שונות של הדת היהודית. הרצון לספק לקהילות הדתיות שלטון עצמי שיאפשר להן לקיים את חופש הפולחן במלואו הביא את ממשלת הונגריה להכיר באוטונומיות של שני ארגוני הקהילות היהודיות, זה הנאולוגי וזה האורתודוקסי. תהליך דומה התרחש גם בגרמניה, אלא שבה התרחשה ההיפרדות בדרגות שונות ובקהילות מסוימות בלבד. היות שבגליציה לא קמה תנועה רפורמית, והתפיסה שהאורתודוקסיה היא המייצגת היחידה של הדת היהודית הייתה מקובלת על כלל הקבוצות היהודיות, התקשו החרדים לקבוע גבולות ברורים בין מי שהקפידו באופן מלא על שמירת המצוות ובין אלה שקיימו רק חלק מהן. לאור זאת נמנעה גם המדינה מלהכיר באופן רשמי בארגונים יהודיים שנבדלו זה מזה במידת שמירת המצוות.

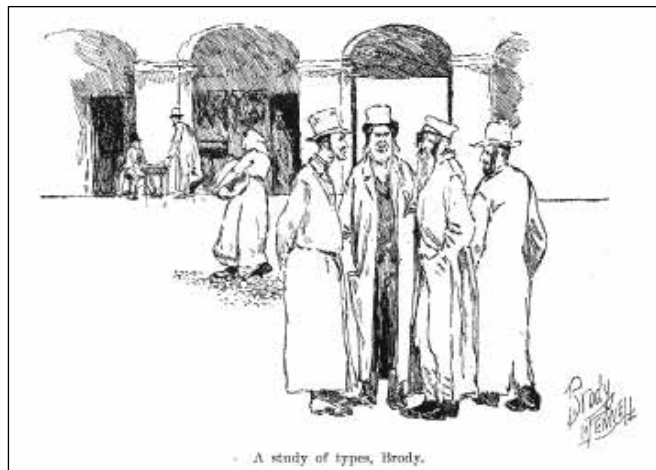
ביישובים רבים בגליציה גדל מספרם של יהודים שלא הקפידו בשמירת מצוות, והנהגת הקהילות נמסרה לעתים לידיהם של מחללי שבת או אוכלי טרפות. במקביל העמיד השלטון המרכזי כתנאי למינוים של רבני הקהילות את הדרישה כי יוכיחו שלמדו לימודים כלליים במסד חינוכי מסודר במשך פרק זמן מינימלי. שני גורמים אלה פגעו במעמדו של רב הקהילה, שלא רצה להצטייר כרב "משכיל" והתקשה לתפקד כשלצדו חברי הנהלה שאינם שומרי מצוות. כתוצאה מכך ביישובים רבים בגליציה, ואפילו בכמה מן העיירות הגדולות, התנהלו הקהילות

עקרונית ואשר השתייך, מרצון או מחוסר בררה, לקהילות הלא אורתודוקסיות.⁸

בגליציה, שבה כאמור לא הוקמה תנועה רפורמית, היו קווי הגבול בין המדקדקים בשמירת מצוות לבין אלה שלא הקפידו בכך מטושטשים הרבה יותר. השמרנים ביותר בהשקפתם היו בני המחנה החסידי, שהשתייכו לאחת מן החצרות הגליציאיות הגדולות או לעשרות החצרות הקטנות יותר.⁹ הם הקפידו על צייתנות מחלטת הן לחוקי הדת והן לאדמו"רים. כל בני המחנה האשכנזי, כלומר שומרי המצוות שלא היו חלק מן התנועה החסידית, הקפידו על שמירת כל המצוות ככתבן וכלשונו. חלק מהם אימץ השקפת עולם שמרנית, וחלק אחר היה, לצד אורח החיים המסורתי, מעורב יותר בחברה ובתרבות הלא יהודית, דיבר במספר שפות, רכש השכלה כללית והנחיל אותה גם לילדיו. מחנה גדול אחר כלל את היהודים המשכילים אשר אף שלא הקפידו לקיים את מרבית המצוות, התייחסו בחיוב אל המסורת החינוכית ואל התרבות היהודית. קבוצה זו התאגדה במסגרת ארגון "שומר ישראל" שמשנת 1869 הוציא לאור את כתב העת *Der Israelit*, שקידם את רעיונות ההשכלה. הקבוצה שהתרחקה ביותר מן המסורת הייתה זו שוויתרה כמעט לחלוטין על זהותה היהודית, אימצה תחתיה ערכים פוליטיים ואוניברסליים והעדיפה על פניה את הפטריארכיות פולנית. החל בשנת 1881 פרסמה קבוצה זו עיתון בשפה הפולנית ושמו *Ojezyzna* (מולדת).¹⁰

האורתודוקסיה במתקפת נגד

תהליכי המודרניזציה והאקולטורציה שהתרחשו באירופה מאז ראשית המאה התשע-עשרה, לצד האפשרויות החברתיות והכלכליות שנפתחו לפני היהודים, יצרו שני מסלולי תגובה עיקריים לאורח החיים המסורתי. המסלול הראשון כלל את הרחבת ההשכלה הכללית והגברת הפתיחות לתרבות הלא יהודית מתוך הקלת ראש בחשיבות קיום המצוות, אולם מבלי לערער על מעמדה ההגמוני והסמלי של האורתודוקסיה. מסלול זה מזכיר את המצב השורר בקרב מרבית הציבור החילוני בישראל. במסלול השני לוו תהליכי המודרניזציה בדרישה לרפורמה דתית, בדומה

טיפוסים יהודיים בגליציה, 1892

הרב שמעון סופר

כרב העיר מטרסדורף (Mattersdorf, Nagymarton) שבהונגריה. בעיר זו התגוררו בעיקר יהודים אשכנזים, כלומר שומרי מצוות שלא השתייכו לזרם החסידי. הללו אימצו השקפת עולם ששילבה הקפדה על שמירת המצוות עם פתיחות לתרבות המערב ולערכי המודרנה.

כתוצאה מכך, בעוד המחנה החרדי התרשם מכך שהרב החדש היה בנו של החת"ם סופר, העריכו המשכילים את העובדה שהוא היה בעל השכלה כללית, התמצא היטב בהוויות העולם ושלט בכמה שפות. ייחוסו המשפחתי של הרב סופר סייע לביסוסה של מערכת יחסים מוצלחת בין המחנה האשכנזי ובין האדמו"רים החסידיים בגליציה. בשנים שלאחר בחירתו הצליח הרב סופר להגדיל את השפעתם של האורתודוקסים במוסדות היהודיים של העיר. זאת בין היתר בשל תפיסתו שאיזנה בין דרישות הדת לצורכי הקהילה, שבאה לידי ביטוי בתמיכתה בפעילותו של תלמוד תורה בעירו ובו נלמדו גם לימודי חול.¹⁶

המתח בין המחנה האורתודוקסי למחנה המשכילי גבר במחצית השנייה של שנות השבעים. על רקע זה החליטו כמה פרנסים, ובראשם שמואל מרגוש, להקים את ארגון האורתודוקסי "מחזיקי הדת". בסוף שנת 1878, לאחר הסתייגויות מספר, אישרו מוסדות המדינה את הקמתו.¹⁷ באותה תקופה יזם ארגון "שומר ישראל" המשכילי כנס שנועד לגבש מסגרת מנהלית מקיפה לכ-300 הקהילות היהודיות בגליציה. המחנה האורתודוקסי חשש שצעד זה, שהזכיר במידה רבה את קונגרס הקהילות בהונגריה שנערך עשר שנים קודם לכן, עלול להביא לקביעת תקנון שישקף את עמדותיו של המחנה המשכילי. לכך נלווה חשש מפני יוזמה להקמת סמינר לרבנים שאמור היה להכשיר בוגרים שנוסף על הכשרתם התורנית ירכשו גם השכלה כללית ובכך ישקפו את התפיסה המשכילית. כדי להתמודד עם איומים אלה החליטו הפרנסים לאפשר לרבנים לעמוד בראש המאבק. באספה שנערכה בעניין זה הוחלט שהרב שמעון סופר הוא המתאים ביותר למלא את תפקידו והוא הוצב בראש ארגון "מחזיקי הדת". בעקבות מינויו הושגה גם תמיכתם של האדמו"רים מטשורטקוב ומסדיגורה,¹⁸ ובעיקר תמיכתו של הרבי מבלז, שהיה אז הדמות התורנית המוכרת והחשובה ביותר בגליציה.¹⁹

שנים רבות בלי שכיהן בהן רב.¹¹ כך עלה מעמדם של הפרנסים הדתיים, שבהיעדר סמכות רבנית נטלו על שכמם את המשימה לשמר את היהדות האורתודוקסית ולמנוע את הידרדרותה.

כדי לעצור את הסחף במעמדה של האורתודוקסיה החליטו פרנסי קרקוב, העיר הגדולה ובעלת מספר היהודים הרב ביותר במערב גליציה, כי לאחר הפסקה בת כמעט עשרים שנה הם יפעלו למינוי של רב לעירם. אולם אף על פי שבין תושביה של קרקוב היו לא מעט מועמדים ראויים, החליטו הפרנסים כי המועמד המתאים ביותר לתפקיד יהיה דווקא רב הונגרי – הרב שמעון סופר – שנכנס לתפקידו בשנת 1861. נראה שכוונתם של הפרנסים הייתה שלאחר שישתקע בגליציה ירתום הרב את ניסיונו במערכת הפוליטית של האורתודוקסיה בהונגריה ויסייע לזרם האורתודוקסי המרכזי להתמודד הן עם המחנה המשכילי, שניסה לשמר את התרבות היהודית אבל זלזל במצוות הדת, והן עם המחנה החסידי שהסתייג מזה האשכנזי בשל תפיסת העולם המודרנית שאפיינה אותו.¹²

כדי להעריך את התעוזה שבמהלכם של הפרנסים, יש לזכור כי במאה התשע-עשרה מונו רבנים מהונגריה למשרות רבנות בגליציה רק במקרים ספורים. היו אלה רבנים שלא זכו להערכה רבה בהונגריה, כמו הרב הלל ליכטנשטיין שסולק ממשרת הרבנות בכמה ערים בהונגריה עד שנבחר לרבה של העיר המשכילית קולומיה.¹³ נוסף על היסוסיו של הרב סופר אם לקבל את המשרה, המשא ומתן הארוך וההוצאות הרבות שנדרשו כדי להעתיק את מקום מגוריו, נאלצו הפרנסים לטפל גם בבעיות שהתעוררו עקב אזרחותו הזרה והדרישה לתעודה המעידה על לימודים מסודרים.¹⁴ כן היה עליהם להדוף תביעות של מועמדים לרבנות מקרב בני היישוב עצמו ומקורביהם.¹⁵

ההצדקה לטרח הרבה במינויו של הרב סופר נבעה מהערכתם של הפרנסים כי הכשרתו ואישיותו הפכו אותו למתאים ביותר למלא את תפקידו שהם יעזו לו. הוא היה בנו של החת"ם סופר, מייסד ההשקפה האורתודוקסית, שהעניק לילדיו הכשרה תורנית אך גם דאג להם למורים פרטיים שילמדו אותם לימודים כלליים ואת שפות המדינה הונגרית וגרמנית. לאחר סיום לימודיו כיהן הרב שמעון סופר במשך 17 שנים

בשם ד'ו

מודעה רבה לאוריינתא!

אליכם אישם אקרא אליכם אהבי תודעתו ודח קדשנו אהביס' אהבי' שמענו ושמענו אליכם אליכם. הלא למירא עין האבא נפשונו כי ואת תודתו אשר אבות אבותנו חרפו נשפסו בעבורה זה אלפי שנה לפנינו העזילה מורשתה לקהלת יעקב. היתה קנה בארץ ציה שמה וסאה ונחמה מני דגל. לכל אלו הנאמנים לאוריינתא וישראל נלם כמים ורוחם נבקר בקרבם למירא המצב המצויים אשר כבודו לא היה מיום גלות ישראל מעל ארצו. שפיר תודתו שומרים כפי כל מנהג. קדרי גאן קדשים נפשו לכל רוח איש לעבור וקני בני מדינת תורק מפרויקטים וחילוקים מיום ליום ובכח המצב היצונית מתחללים מודורבנו. ואם אן תודת אן יאה ואמנה ואחרית יודעתו מי יסודתה? הן אנחנו כל איש ולבב המבין את אשר לפניו. תאנה בשביון מהנים על תודתה כי נכדחתה כמעט מפי מניו הכל מואמנים על מצב הרוח כי ברע הוא לטאר וכל עמדותיה רחפי מפני הסכנה הרחפת על תודת ישראל ודתי. הכל מודים בנודעות מוסרים קיימים לעשות קיומן וריבון ופעולתם לתודת. אבל מי יסבון לט רבר שפנים ואניה תודתה איש בפתר אהלו? איש משה נחננים על קדשים ומשנים. אשר יעשה כלם אגודה ארת איש איש מנקמות לעורר בפועל כפי ליטוס מקדש ובית הלשרד לתוקף לפיות שפיר ציון המצוינים בהלכה יבוא כם בניו למודי ד' מנקמות שונים לשמיע כל פלדוס מפני מורים מוכתקים אשר ישימו עינם ולבם על התלמודים לחכם ולהתקם בתורה ומוסר כדאון ראי ד' וכראון כל בית ישראל.

ואני העניו לבית אבותי. טאן ישראל וקדושו מין תתם סופר בעיל שמישו לא ספקה ישיבה והעניו רבנות אלפי תלמידים אשר לארם ולב כל בית ישראל בארץ אנהאן ער היום תוח - העניו ישים רבים במה תרום קרן תודתו במיטותו. ויעניו לפני רבותיו נוליד וציוני ומנו שלישיא כי ישתדלו ליסר באת התקלות ישיבה כללית לכל מפקש דבר ד' זו הלכה ותקום עניו בעינים וקני מה אדרי: קיינתא ארתא אדרי לודי פוינטא. כלב סאל רנשי קודש ואצבת תורה ומדינים וצדקים להבות אש דת הארת שמים והלכותיו והיהבוני ליסר את הישיבה בעיר מושבו פערטום. אף ובשיתונו כדברות קדשים לתארן את המפעל הקדוש כנסתם במאדים ובתענותתם ונתנו על ידי מכתבו התקנותים העריסים בוח לענינם לפרסם ולהודיע מה רב שוב צפון כיסוד הישיבה כללית ומה נודת המעשה לתפסה ולסעדה לשכללה לתודתה ולאחרית. נפשו יודנה מאר שאננו ברא לרבה העיול והקדוש הנה אף צמות רבותו הנאמנים וצדיקים שלישיא חוקה עלי ופקודתם שבתה הודי. לא שירות נתנו לו כי עבודת הקדש עלי ועל ומשא ענינו: אדרי כדרי לטילתא ורובן כבוד רך לענינם לתודת התעוררה ונכמתן. קונקס ולחריק ולחבריו קול במחנה הקבצים לאצטרי מי ליל אלפי! ועתה תהא אדרי אשר גם כבוד אומודו והיותו וכו' מוח שלחה אלכמנדרי שרייבער שלישיא המבטעי לישית עני על המפעל חוקר היה כיד השובה עלי. יסודו מה ישיבה כללית, תסבון דאוריינתא! בית וקני תודתה. אלה יהיה צעירי תלמידים ונתינים בעיר ובראונא ורשענין וגם מאלציונין בה יקשבו לקח מפני מורים מוחלים ששים ומוסקים ומפשישים ועל נלם ראש הישיבה רב זה מוח שאול אלטר פערטוי מי בעיר מושקא אשר נאנו וענו עתות שואו ראי לארה אצטלא לתלמודים מני עינים נתינת אורות תלם קר ב ו בקר וצהר יום וגם מקום לילון. ואם בית ישראל. תאשישו ותקדוהו. חוקי ותקוות בער תודתם של השבת מפני ורענו. כתבו ידכם לתודת הישיבה הימננה ומתחכם שריו בעדה קדשו תמננו וישלחו שבתם כפי שבת גרבת ידכם כדבריה ד' עליכם וכן פסרים ובוררים מועלים לתולדות הישיבה הנשיר לו ירבה. ודחלו לא ישיעם ולענין נולד להשוא את המוסד הקדוש ולתולד את זוג פעולתו לתורה ולתעודה לתפארת אבותינו ודתנו עד עולם. ואם המעדינים והמוסדים שאו ברכה מאר ד' עננה תורה וראה כבוד ד' בארץ תהים מעין מצא תורה ודבר ד' מירושלים.

סערטע, בורה האיתנים שנת רוב נחת לפיק.

דבר המורה בתישו כבוד ויקר
עקיבא שרייבער.

דארעכטע לטשילוח כקף אן פסחים וכל עניי הישיבה לראש

Niska Schreiber, Sereth (Bukowina).

ישיבת סערט קוק

יהודי גליציה, ויקיפדיה

הקונגרס של הקהילות היהודיות. עיתון זה – *Magyar Zsidó* (יהודי הונגרי) – שהיה כתוב בעיקר בהונגרית ומעט בגרמנית, נועד לחזק את המחנה האורתודוקסי במאבקו נגד המחנה הנאולוגי לקראת ההצבעות הגורליות שנועדו לקבוע את כללי ההתנהלות של הקהילות היהודיות בהונגריה. אף שבסופו של דבר השיג המחנה האורתודוקסי מעמד אוטונומי ולא נאלץ יותר להתמודד עם המחנה הנאולוגי, החליט נשיא המחנה האורתודוקסי להוציא לאור עיתון מסוג אחר. בניגוד לעיתון הקודם, נועד העיתון **שבת אחים**, שיצא לאור בין השנים 1872–1880 והיה כתוב כולו בעברית, לחיזוק המחנה האורתודוקסי עצמו. העיתון עודד את צירופן של קהילות נוספות לארגון הקהילות האורתודוקסיות ותקף קהילות שהביעו את התנגדותן אליו.

בהסתמך על התקדים שקבעה הנהגת האורתודוקסיה בהונגריה החליטו גם הרבי מבולו והרב שמעון סופר לפרסם עיתון משלהם. העותקים הראשונים של העיתון נכתבו בכתב יד, שוכפלו בכמונה ונשאו את הכותרת **צייוטונג פיר דאס וואהרע אַרטאדאקסישע יודענטוהוב** (עיתון היהדות האורתודוקסית האמתית). לאחר שנתקבל האישור לפעילתו של ארגון "מחזיקי הדת", נדפס העיתון בבית דפוס פעמיים בחודש ונשא את שמו של הארגון.²¹ כותרת המשנה של הגיליונות הראשונים בגרמנית הייתה: *Organ für das wahre Judenthum: Organ des Jüdisch-rechtgläubigen vereines "Machsike hadas"* (ביטאון היהדות המסורתית: עיתון התנועה היהודית-אורתודוקסית "מחזיקי

העיתונות כשופר התעמולה של האורתודוקסיה
אף על פי שיהודים משכילים היו הראשונים שהשתמשו בעיתונות כדי לקדם את אורח החיים שבו דגלו, הבינו חלק מראשי האורתודוקסיה כי אם לא יגיבו באמצעות הוצאה לאור של עיתון משלהם עלול המחנה המסורתי להיפגע באופן חמור. מנהיגים אורתודוקסים אחרים סברו, לעומת זאת, שהעיתונות, שסימלה בעיניהם את אחד מסממניה הפסולים של המודרנה, תוביל בהכרח להידרדרותה של האורתודוקסיה עצמה במדרון חלקלק. בשנת 1846 החל הרב יעקב עטלינגר מאלטונה להוציא לאור את העיתון **שומר ציון הנאמן** שכותרת המשנה שלו הגדירה את מטרתו: "לחיזוק האינטרסים של היהדות האורתודוקסית" (*Der Treue Orthodoxen Judenthums*). היה זה העיתון החרדי המרכזי בתקופה זו והעובדה שיצא לאור במשך כעשר שנים קיבעה את השימוש במונח "אורתודוקסיה" ככינוי המציין את תגובתה של היהדות המסורתית למודרנה.²⁰ בשל הסתייגות הרבנים השמרנים, ואף שעיתונו של הרב עטלינגר יצא לאור במשך תקופה כה ארוכה, חלף למעלה מעשור מסגירתו בשנת 1856 ועד הוצאתם לאור של עיתונים אורתודוקסיים חדשים.

בשנת 1868, כעשרים שנה לאחר תחילת פרסום העיתונים שקידמו את ענייניה של היהדות הנאולוגית בהונגריה, החליט הזרם האורתודוקסי לפרסם עיתון משלו אשר יכשיר את דעת הקהל לקראת התכנסות

מפת גליציה בעברית, 1877

למעשה, עד מפנה המאה העשרים לא חדל העיתון מהתקפותיו על ארגון 'שומר ישראל' ועל תנועת ההשכלה אשר הביאה, לדעת הכותבים בעיתון, לחורבנה של היהדות המסורתית:

כנגד נראו בתוכנו זה שנים מספר צץ מטה הרשע פרח הזדון סלון ממאיר לבית יעקב. רבים מאחינו מסכו בקרבם רוח עועים. הגו מן מסלה הישרה הטו אשורם מגי דרך הטוב, עזבו ארחות יושר ויבחרו למו עקלקלות ויתאמרו כי רודפי קדם הנמו וכל מגמת פניהם קדימה [...] ויתהלכו ברוח קדים [הקדימה] לפרוץ כל גזרות תורתנו ולחלל ארץ גזרה [...] ויגידו בקהל רב כי חפצם לאשר דתוה"ק [דין תורתנו הקדושה] וקנה מאד ולא תצלח עתה למלוכה לעת הזאת אשר שמש השכלתם הנבערה זרחה עליהם. ע"כ [על כן] חפצו להסירה מגבירה.²⁴

לקראת הבחירות הקרבות לפרלמנט האוסטרי שנערכו בשנת 1879, פרסם העיתון את מכתבו של הרבי מסדיגורה שהביע, לראשונה באופן פומבי, תמיכה בארגון "מחזיקי הדת".²⁵ כתוצאה ממערכת התעמולה, ובקולותיהם של עשרות אלפי אורתודוקסים, נבחר הרב שמעון סופר כנציגו של מחוז הבחירה קולומיה-סיניאטין-בוצ'אץ.²⁶ מעודדים מהצלחת הארגון והעומד בראשו, שהביס את ד"ר אמיל ביק, נשיא ארגון "שומר ישראל",²⁷ חיידד העיתון את המסר שכוון לא רק לעבר המחנה המשכילי בכללותו אלא במיוחד אל שומרי המצוות שבו:

ולא על האנשים החפשים שכבר קראו דרור אל נפשם אנו כועסים, ולא על הלובשים מלבוש נכרי שכבר שלחו מעל פניהם רסן האמונה [...] אנחנו בתומתנו על הצבועים נצעק חמס, על הלובשים מלבוש יהודי למען כחש, המתפללים בין חסידים ומניחים שני זוגות תפילין, לובשים טלית קטן וטובלים במקוה מים, אבל המה טובלים ושרץ בידם וטומאת האפיקורסות דבוקה בקרב לבם.²⁸

בשנים הבאות הרחיב ארגון "מחזיקי הדת" את פעילותו וסניפים חדשים שלו נפתחו בעשרות קהילות ברחבי גליציה.²⁹ כדי לעודד מצטרפים חדשים פרסם העיתון ידיעות שהוכיחו את הידרדרות מעמדה של האורתודוקסיה. למשל נמסר כי בבית כנסת אורתודוקסי בברודי מתפלל חזן שכלל אינו מבין את לשון התפילה.³⁰ בעיר לבוב, שהנהגת

כותרת מחזיקי הדת

הדת". הביטוי des Jüdisch-rechtgläubigen, שמשמעותו הייתה המקבילה המקומית לביטוי "אורתודוקסיה", הוסר מן הגיליון ה-13, כנראה משום שהזכיר את ההקשר הנוצרי של ביטוי זה.

עיון בגיליונות העיתון מבהיר מיד כי אף שכוון לכאורה אל כלל "היהדות האורתודוקסית" הרי שלמעשה, וכנראה בהשפעתו של הרבי מבלז, לא פנה אל הציבור החסידי. מרבית תוכנו היה כתוב בעברית מליצית, שלא הייתה שגורה בפייהם של החסידים, ומעט מאוד דברי תורה. נוסף על כך הוא לא דיווח על ההתרחשויות בחצרות האדמו"רים, ובפעמים המעטות שהם נזכרו היה זה בדרך כלל בעקבות פטירתם. מכך אפשר להבין שקהל היעד של העיתון היה הציבור האורתודוקסי האשכנזי והמשכיל ששלט היטב בשפה העברית.

שנות התקווה (1879–1883)

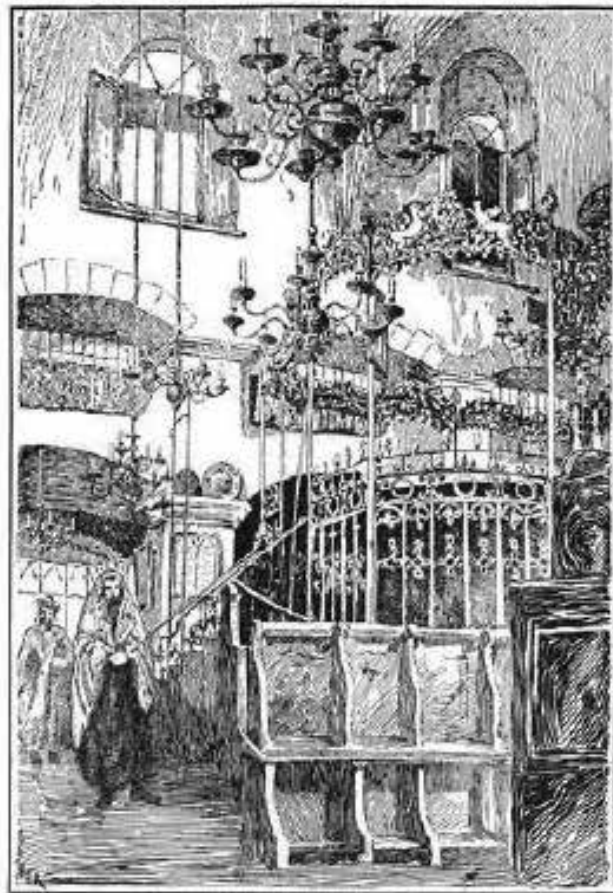
השנים הראשונות לפרסום העיתון לוו בפעולות ציבוריות קדחתניות בתקווה שארגון "מחזיקי הדת" יביא לחיזוק המחנה האורתודוקסי בגליציה. לשם כך עסק העיתון בעיקר בתועמלנות פוליטית שנועדה לקדם את מעמדו של הארגון ולעודד את התפשטותו בכל העיירות והכפרים של גליציה. ואכן, בשלוש השנים הראשונות לקיומו הרבה העיתון לרווח על האספות המקומיות, על הקמתם של סניפים חדשים ועל פעילותם של ראשי הארגון. קול קורא שפרסם העיתון נגד ארגון "שומר ישראל" זכה לתמיכתם של מרבית רבני גליציה, ונציגיהן של 237 קהילות שלחו לשר החינוך והדתות מכתבי מחאה נגד הארגון.²² מלבד המאבק האידאולוגי נשאה היריבות בין "מחזיקי הדת" ל"שומר ישראל" גם אופי פוליטי שהלך וגבר לקראת הבחירות הכלליות הקרבות שבהן ניסו שני הארגונים להריץ מועמדים משלהם לפרלמנט. ככל שהתקרב מועד הבחירות כן התלהטו הרוחות והעיתון נאלץ להתמודד עם ההשמצות כלפי הרב סופר:

חכמה ומוסר אוילים בזו! למראה עיני ה' עלה אחת ממכתב עתי מהחברא ש"י [שומר ישראל] המכונה בשם (בלשון ס"ג) [בלשון סגי נהור] איזראליט, ובו ה[י]תל ומלא פיו שחוק על [...] הגאון האמתי צדיק ונשגב וכו' מרן שמעון סופר האבד"ק קראקא יצ"ו אשר הנה מפי קדשו יצא בשבת הגדול בתוך דברי חכמה ומוסר אשר הורה לעם ד' לבלתי נטות אחר הדעות כוזבות אשר מקרוב צמחו שרשי ראש ולענה [...] ועל אשר פערתם פיכם בדברי חרופים וגדופים על כבוד קדושת אדמו"ר הרב הגאון שיח"י כי ה"ו [חס וחלילה] נתן עיניו בממון – תמך לשונכם בפיכם כי נודע לכל אנשי קהלתנו הקדושה שאך שונא בצע ומעולם לא לקח אף פ"א [פעם אחת] שלא כדת.²³

ראויים אלא גם משום החשש שמנהלים שאינם שומרי מצוות יקפחו את זכויותיהם של החרדים. המערכה התקשורתית שניהל העיתון ובמהלכה אף תקף את רבני הקהילות על אוזלת ידם,⁴⁰ הגיעה לשיאה באספת רבנים בשנת 1882 בלבוב, בראשותם של הרב סופר והרבי מבלז. במהלכה הסכימו כמאתיים רבנים מכל גוני הקשת האורתודוקסית על נוסח התקנון המוצע.⁴¹

פרסום התקנון האורתודוקסי גרר אחריו מתקפה פוליטית ותקשורתית שכללה מכתבי מחאה מצד המשכילים חברי "שומר ישראל". זו נענתה בהסבר אפולוגטי שהתקנות המוצעות הן בגדר הצעה לא מחייבת ואין לכפות אותן על מי שאין רצונו בכך. במקביל פרסם העיתון עשרות מכתבי רבנים שנימקו מדוע מינוי מנהיגים שאינם שומרי תורה ומצוות הינו איסור הלכתי מובהק.⁴² במבט לאחור אפשר לקבוע שאספת רבנים זו, למרות תוצאותיה המוגבלות, הייתה אירוע השיא בתולדות האורתודוקסיה המאורגנת בגליציה. כך, אף על פי שבשנים הבאות העניקה האספה השראה למנהיגי הציבור החרדי, שוב לא הצליחו פרנסי הקהילות לכנס מספר רב של רבנים תחת קורת גג אחת.⁴³

שנת 1883 ציינה את הפסקת המגמה האופטימית כאשר הממשלה דחתה את התקנון שהציעו האורתודוקסים. הרב סופר הואשם בחוסר פטריוטיות פולנית בעקבות המלצתו על מועמד בעל אוריניטציה גרמנית, ונפתחה נגדו חקירה בטענה שהסית נגד מי שאינם שומרי מצוות.⁴⁴ מאוחר יותר באותה שנה נפטר הרב סופר והוא בן 62 בלבד. את מקומו ניסה לתפוס חתנו, הרב עקיבא קורניצר. חוסר ההסכמה על בחירתו, שסימלה את התחדשות הירידה במעמדו של רב הקהילה, אפשרה את בחירתו רק לתפקיד של דיין, וקרקוב נותרה ללא רב במשך 16 השנים הבאות.⁴⁵ מי שמילא את מקומו של הרב שמעון סופר בנשיאות "מחזיקי הדת" היה בן אחיו, הרב יצחק לייב סופר, שכמו קודמו בתפקיד התגורר אף הוא במרבית שנותיו בהונגריה.⁴⁶ הוא היה איש עסקים, תושב דרוהוביץ שלא שימש כרב העיר אולם כיהן גם כנשיא "כולל גליציה". בשל חוסר ניסיונו בתפקידים רבניים מונו לו ארבעה סגנים ולצדם מועצת רבנים ובהם גם הרבי מבלז.⁴⁷

פנים בית הכנסת בלבוב

שנות המשבר (1884–1890)

לאחר פטירתו של הרב שמעון סופר החל מצבו של ארגון "מחזיקי הדת", ושל כתב העת שלו, להידרדר. על מנת להגדיל את תפוצת העיתון שונתה חזותה הגרפית והייתה לנוחה יותר לקריאה, אך למרות זאת נמשכה הירידה במספר הקוראים, מספר הגיליונות קטן באופן משמעותי וכך גם איכותם הפיזית. ראשי התנועה והעיתון פנו בבקשה נרגשת לקוראיהם:

מדוע רק אנחנו [חברת מחזיקי הדת] נצטק ונשוו[ע] באזני אחינו הבו לנו תעצומות ועוז [...] אם באמת ובתמים אתם אוהבים את דתנו הקדושה [...] למה תעמדו מרחוק ותעלימו עין מחברתנו הקדושה אשר תלחם לכם? [...] וכי תאמרו מה הועילה לכם חברת "מחזיקי הדת" בתקנתה, ומה הטובה אשר עשתה לנו [...] אל נא תשכחו את אשר כבר עשתה ב"ה בשנים הקודמות בנפש ובגוף נלחמנו וה' ה' בעזרנו [...] פתחו ידכם הנדיבה והראו [...] כי יקר בעיניכם כבוד ישראל ואמונתנו הנכבדה.⁴⁸

בתגובה לירידת הביקוש לעיתון הנמיך העיתון את הטון נגד המשכילים והבהיר כי אין פגם בהשכלה כשלעצמה אלא רק בזו המובילה להתרחקות מן הדת: "חלילה לנו לתת מגרעת בחכמה והשכלה החיצונה בעצמותה,

הקהילה בה נשלטה בידי חברי "שומר ישראל" שאינם שומרי מצוות,³¹ נמכר בשר טרפה ככשר וחטרו בה בתי דין, פוסקי הלכה ומוהלים.³² ההחמרה במעמדה של האורתודוקסיה באה לידי ביטוי גם בעיירות אחרות: בפשמישל (Przemysl) הציג תאטרון יהודי הצגה שלגלגה על יהודים חרדים,³³ ובדמביץ (Dębica) היה רב שכתב גט נגד רצון האישה תמורת בצע כסף.³⁴ מעבר לבעיות נקודתיות דיווח העיתון גם על תופעות כלליות כמו הפצת ציציית לא כשרות,³⁵ זלזול בספרי הקודש המודפסים בעברית שאין מקפידים בגניזתם,³⁶ או על הכוונה לייסד בגליציה סניפים של בית הספר המשכילי כ"ח (כל ישראל חברים).³⁷ בכינוס גדול שערכו ראשי ארגון "מחזיקי הדת" באותה שנה נמסר דין וחשבון על פעילות הארגון ומאזנו הכספי, והתברר כי תרומתו של הרבי מבלז לארגון הייתה הגדולה ביותר ואחריו תרומותיהם של האדמו"רים מטשורטקוב, סדיגורה וקומרנה.³⁸

בשנת 1881, מעודדים מהצלחתם, יצאו הפרנסים החרדים למערכה חדשה שנועדה לקבוע כי במסגרת "חוק הקהילות היהודיות" ייקבע תקנון אשר יגביל את מינוים של מי שאינם שומרי מצוות למנהיגי ציבור.³⁹ זאת לא רק מטעמים דתיים האוסרים על מינוי מנהיגים שאינם

כרחם, להקל מעליהם משאם וטרחם, להמציא לבן יקיר להם מקור נאמן עודנו נער, לבקר בהיכל המדעים כדי שיתפרנס שלא בצער ולשבו משוב ההשכלה על המחוי ועל הכלכלה.⁵⁷

על רקע הקריאה לבטל את מוסדות הלימוד המסורתיים ולכפות על התלמידים לימודים מפקחים בבית ספר, המשיך העיתון לעסוק בזכותו של הציבור האורתודוקסי להתחנך בדרך המסורתית, ובהצדקה המוסרית והמעשית לכך.⁵⁸

בשנת 1887 שוב הידרדר מצבו הכלכלי של העיתון עקב חוסר תמיכה בו והוא פרסם קריאות נרגשות לסיוע.⁵⁹ כדי להרחיב את מעגל הקוראים החל העיתון לפרסם כתבות רבות שעסקו בפוליטיקה האירופית ודיווח על הנעשה בקהילות יהודיות ברחבי העולם. בין היתר עקב העיתון אחר ההתיישבות היהודית בארץ ישראל ובארצות הברית וביוזמות ליישב יהודים בדרום אמריקה. בשנת 1888 התפרסמה בווינה, בירת האימפריה, הצעה להסדרת התנהלותן של הקהילות היהודיות מטעם משרד הדתות, שקבעה כי לכל קהילה צריך להיות רב שהוא בעל השכלה תיכונית. יישום החוק, שנועד להתחיל כבר בשנת 1890, נדחה בלחץ הרבנים בעשר שנים.⁶⁰ מאוכזבים מאוזלת ידם של מנהיגי הציבור החרדי, הפנו עורכי העיתון את ביקורתם לרבנים: "איפה המה הרבנים שומרי משמרת הקודש? מדוע לא יראו ולא ימצאו על שדה המערכה [...] ולמה זה תעמדו מנגד אתם רבני ישראל אשר מוסרות הנהגת בתי ישרון בידכם, ולא תעוצו עצה מה תקו[ן]תנו".⁶¹ כדי להדגיש את הידרדרותה של היהדות המסורתית בגליציה הושווה מצבה לזה של הונגריה שבעבר לא נודעה במקום תורה:

תהי נא למופת ארץ הגר אשר [...] מעט מזער היו שם אלופי התורה [...] עד שקם [...] החתם סופר ואחריו [...] בנו [...] הכתב סופר [...] המה העמידו תלמידים הרבה [...] ומתלמידיהם נפוצו ונתרבו בכל ארץ אונגריא הגדולה [...] לא כן ארצנו אשר גם בה היו וישנם עוד אתנו היום גאונים מפורסמים [...] בה ספו תמו גואלי התורה, אין תופש ישיבה אין גם אחד [...] התעוררו נא התעוררו רבני ישראל תייסדו חברות לת"ת [תלמוד תורה] כל עוד לב האומה דופק בקרבה.⁶²

בסוף שנות השמונים הבהירו כתבי העיתון כי מצבה של האורתודוקסיה הגיע לשפל המדרגה אפילו בעיר כמו לבוב, שנחשבה בעבר כמרכז תורני חשוב:

זה לי עשרים שנה מיום שלא זכיתי להקביל את פני [...] לבוב [...] גם אז כבר נראו בה [...] דאקטארים ויוריסטען [עורכי דין] משכילים וגימנאזיסטין [...] אבל לשמחת לבי מצאתי גם אוצר של יראת ה' [...] שיש בו כל כלי חמדה לדברים שבקדושה [...] אולם מה נהפך לי עתה החזיון [...] ומה חשכו עיני [...] מי מלל לעיר ההומיה הזאת כי גם ממקו[ן]ה כשרה תהיה חסרה [...] איפה רוח התורה? [...] עלה עשן חלול שבת קדשנו בעין כל עובר, ואין מוחה ואין מעכב [...] אבל עוד יותר רע ומר כי גם המאכל הבא אל קרבי איש יהודי [...] אין דורש ואין מבקש מי [השוטח] טבת טבח [...] הולך כל איש אחר [...] מחיר הזול ועל הכשרות אין מהם חולה [מקפיד].⁶³

מן הפח אל הפחת (1890–1900)

בראשית שנות התשעים של המאה התשע-עשרה נראה היה שמצבה של האורתודוקסיה התייצב. בעקבות שתדלנותם של הנציגים החרדים שונו חוקי הקהילות החדשים שהתקבלו בשנת 1890 באופן שהתחשב גם בצורכיהם של התושבים החרדים.⁶⁴ למרות הטענות על הידרדרות הדת

שקר נחלו תועי לב האומרים מחזיקי התורה שוטמים את ההשכלה, אבל על זה ידו[ן]ה כל לב בראותנו את 'ההשכלה' החדשה אשר כוננוה ידי חברת פחות עמנו בעלי האסופות אשר בקרבנו בגאליציען ובחזקתם וגובה לבם, בשנאתם מורשת אבותנו ובהקילם בכל קדשי בני ישראל".⁴⁹ בסוף שנת 1885 החליטו ראשי ארגון "מחזיקי הדת", ובראשם הרבי מבלז, להגביר את קצב הפרסומים באמצעות הוצאתו לאור של עיתון מקביל. הם ביקשו מן המו"ל של מחזיקי הדת, שרגא פייביש עבנר, להוציא לאור באופן פרטי את העיתון קול מחזיקי הדת.⁵⁰ אף שבשנה הראשונה פרסם העיתון החדש רק גיליונות מעטים, לאחר כמה חודשים הפך פרסומו לרציף. כך, במשך שנים רבות, יצאו שני העיתונים מדי שבוע לסירוגין כאשר שניהם נערכו ונכתבו למעשה בידי אותם אנשים והפרסומים בהם היו מתואמים הן מבחינת הנושאים והן במועדי הפרסום. בהמשך המאמר נתייחס לשני העיתונים כאילו היו עיתון אחד.

אחד הניסיונות להגדיל את תפוצת העיתון היה באמצעות פרסומו של סיפור בהמשכים, אמצעי שיווקי שמקורו היה בעיתוני המשכילים. בד בבד תקף העיתון את הרבנים שניסו להתמודד עם המשבר הדתי בגליציה באמצעים חדשניים. כך למשל פרסם העיתון מוסף מיוחד שתקף את יוזמתו של הרב חיים לייבוש הורוביץ מז'ולקייב שהתיישב בקרקוב ופתח בה תלמוד תורה שבו נלמדו גם לימודי חול.⁵¹ בשנת 1899 הוכתר הרב הורוביץ לרבה של קרקוב אך נמנע מכל פעילות פוליטית.⁵² המתקפה התקשורתית על הרב הורוביץ משמשת דוגמה טובה לאחת הסיבות העיקריות להידרדרותה המתמשכת של האורתודוקסיה בגליציה. אף על פי שכדי להתמודד עם תחלואי התקופה התיירו עורכי העיתון לעצמם לאמץ כמה חידושים – כמו הדפסת העיתון בשפת הקודש, עברית, פרסומו של סיפור "חילוני" בעל אופי משכילי או הבאת ידיעות מעולם מדעי הטבע – הם תקפו רבנים שביקשו ליישם חידושים משלהם כדי להתמודד עם אותה תופעה. כך פעל העיתון בשתי מגמות הפוכות: מחד גיסא הוא תקף את הרבנים על אוזלת ידם, ומאידך גיסא מתח ביקורת על הרבנים שיוזמותיהם לא נשאו חן לפניו. באופן זה תרם העיתון להנצחת המצב הקיים משום שמרבית הרבנים העדיפו להיות חלק מן הקולקטיב האנונימי שהואשם בפסיביות ולא להצטייר כיחידים פורצי גדר.

העיתון המשיך ודיווח על הידרדרות המצב הדתי בערים שונות, כמו קרקוב וסטרי,⁵³ ודן במשבר המעמיק בחינוך המסורתי. הסיבות לכך, לטענת העיתון, היו חוסר נכונותם של ההורים לשלם על החזקתו של תלמוד תורה שבו לא ילמדו הילדים מקצוע מועיל מחד גיסא,⁵⁴ ואיזמי השלטונות לאסור על קיומם של מוסדות שלא ילמדו בהם לימודי חול מאידך גיסא.⁵⁵ בסוף שנת 1886 נקראו חברי ארגון "מחזיקי הדת" לאספה כללית בלבוב כדי לדון בגזרות המתוכננות של השלטון, שכללו: חיוב המלמדים בהצגת אישור על לימודיהם במוסדות מוכרים, סגירת חדרי התלמוד תורה בשל התנאים הסניטריים הלקויים ששררו בהם, התניית פתיחתם של בתי כנסת ובתי מדרש בקבלת רישיון מתאים והכוונה להקים רשות שיפוטית לענייני הקהילות היהודיות.⁵⁶ הידרדרות החינוך המסורתי הטרידה גם את עורכי העיתון, לאחר שהבינו כי זו מתרחשת גם בקרב הציבור האורתודוקסי עצמו:

אמנם ידענו כי רבים ההולכים בתורת ה' החרדים לדברו ואזור חלציהם אמונה, שולחים יוצאי חלציהם לבתי הספר הכוללים להגות עצה ותושי' דעת ותבונה, ונותנים אמתא כי עת רעה היא ותח[ו]לתם באונס בעל

חלול השבת אשר פרץ בהערים הגדולות באופן נורא ומבהיל עד כי כמעט לא יאומן כי יסופר! [...] דאבה נפשנו לראות כי כמעט בכל בתי המשקה עומדים אחינו על יד השן[ולחן ועושים מקח וממכר בכסף מלא ביום השבת [...] כל איש הבא ביום השבת אל אחד [מ]בתי המשקה ישתומם לראות אך אנשים אשר אנחנו סומכים עליהם בעניני הדת [...] מחללים המה את השבת ביד רמה [...] ומה יהי מבניהם אחריהם [...] הבנים האלה הרואים [...] מנעוריהם כי אין כל איסור לעשות שבתם חול, ואין בזה כל עון[ון] [...] אם אבותיהם שהתנהגו בח[ו]לקת האורטודוקסים לא נזהרו מחלול שבת הם עאכוכ"מ [על אחת כמה וכמה].⁷⁸

בה בעת גברה הפעילות הציונית בגליציה, והעיתון אשר דיווח על הקונגרסים הציוניים ועל מקצת מן הפעילות הציונית בה נחלק בין מצדדי התנועה למתנגדיה.⁷⁹ כאן צריך היה העיתון להלך על חבל דק משום שמחד גיסא לא יכול היה לתמוך בתנועה שמרבית ראשיה חילונים ומאידך גיסא לא יכול היה להחרימה כפי שעשו רבים מן היהודים המתבוללים. יתר על כן, העיתון נאלץ להתחשב גם בדעת הקהל של הציבור החרדי, שבגלל מצבו הכלכלי הקשה נטה לקוות שהציונות תגאל אותו מעליבותו ותאפשר לו חיים של קיום בכבוד בארץ אבותיו.⁸⁰

במחצית השנייה של שנות התשעים נמשכה ההידרדרות המתמשכת בחיי הדת ובאה לידי ביטוי בכמה אופנים. הראשון והחשוב שבהם היה השתלטותם של יהודים נאורים על מערכות השלטון של הקהילות היהודיות הגדולות ומינויים של רבנים בעלי השקפת עולם מודרנית ופשרניות:

זאת ארץ פולין, מיום גלות ספרד היתה מושב גאוני ישראל [...] ראשי הקהלות שרו למשפט ויחזקו מוסדות דתנו [...] והרבנים נכבדו על כל העם בכח תורתם וצדקתם, האלופים ופרנסי העדה בחרו את הרבנים הראויים לאותה איצטלא [...] נשגב ומרומם היה שם הרב, והראשים והעם מדדו לו כבוד מלא הפנים, כי התורה היתה חביבה מאד [...] ואם היה לראשי העדה ריב עם מורם ועם רועם התוכחו, שרשו פתוח היה אלי שינוי הדעות בשאלה חמורה משאלות הדת, וזו[ו]לת זאת אך שלום אמת ואהבה שררו בין העדה והרב להעם [...] אכן מה נשתנו העתים [...] היום יבחרו את הרופאים עורכי דין ובאנקיערס [בנקאים] לראשי העדה [...] ותחת הרבנים החרדים [...] יקומו רבנים אשר בכל אות נפשם ימסרו רוחם ונשמתם בידי הראשים והיו לכלי מעשיהם.⁸¹

נוסף על כך הכיר העיתון בכך שהידרדרותה של האורתודוקסיה בגליציה לא הייתה גזרת גורל שנבעה מתהליכים גלובליים בלתי נשלטים וכי בארצות אחרות התמודדו מנהיגי הציבור האורתודוקסי טוב יותר עם התמורות:

למה נעמד אנחנו יהודי גליציה במדרגה נמוכה בדבר הזה מכל קה[ו]לות ישראל אשר בארצות אחרות? הביטו נא באונגריא ואל איטליא אנגליא צרפת שלחו והתבוננו היתה כזאת? המדינות האחרונות האלה עומדות בלי ספק במדרגה נמוכה בלמוד התורה ובשמירת היהדות מארצנו ובכל זאת שמור ישמרו את כבודם מחללו ולא ישתמשו באמצעים כאלה המועילים להוריד את כבוד הרבנים ויתר כלי קדשם בעיני בני עדתם.⁸²

בניסיון לפענח את סיבות ההידרדרות הצביע העיתון על הסיבה העיקרית לכך: מערכת החינוך המסורתית.

הארץ הזאת אשר בה משלה תמיד התורה ממשלה בלתי מגבלת [...] בארץ הזאת אשר הולידה במשך תקופות רבות גדולי הדור ומאורי עולם [...] איך נהפך פתאום הגלגל [...] ואור התורה החל לעמעם

בעיקר בערים המרכזיות,⁶⁵ ננקטו פעולות לחיזוק המוסדות הקיימים.⁶⁶ אחת הבעיות שהטרידה במיוחד את ראשי העיתון הייתה מערכת הלימוד החרדית, כלומר חדרי התלמוד תורה שהרשויות דרשו לסגרם עקב תנאי היגיינה לקויים.⁶⁷ הברון הירש הקים להם תחליף בערי גליציה: בתי ספר מקצועיים שלמרות לימודי הדת שנכללו בהם, נחשבו על ידי העיתון כמזיקים לרוח היהדות המסורתית בעיקר משום שהלימודים בהם כללו גם לימודי חול וגם את לימודי השפה הפולנית.⁶⁸ בשנים הבאות הרחיב העיתון את עיסוקו לשני תחומים חדשים יחסית. הראשון עסק במצבם הכלכלי הירוד של יהודי גליציה ובטענה כי זה הגורם העיקרי לירידת הדת.⁶⁹ כדי לפתור בעיה זו הציע העיתון פתרונות מספר, לרבות הסטת כספי התרומות שנועדו להקמת בתי ספר ליצירתם של מקומות עבודה חדשים.⁷⁰ כן הביע העיתון תמיכה בתנועת הפועלים היהודית, אף שזו לא הביעה שום מחויבות למסורת.⁷¹ בד בבד הרבה העיתון לעסוק בשאלת הלאומיות היהודית,⁷² ודיווח בהרחבה, ובדרך כלל בחיוב, על התרחבות התיישבות היהודית בארץ ישראל.⁷³ "שמחתי בקראי בהמחזה" [בעיתון "מחזיקי הדת"] פעמים אחדות מאמרים מלהבים לבב לשוב אה"ק [ארץ הקודש], ר"ל [רוצה לומר], לתמוך את עובדי האדמה ופועל ידיהם יעלה לרצון לפני אחינו. היום גלותם את חרפת שונאינו מקרבנו אשר בשומם מסו[ו]ן ה הצביעות על פניהם יתנו בנו דופי כי שונאים אנחנו למטרת הישוב ח"ו [חס וחלילה]."⁷⁴

במקביל לעידוד העלייה לארץ ישראל פחת מספר הפרסומים על התיישבותם של יהודים בצפון אמריקה ודרומה. עם זאת, 15 שנים לאחר ייסודו של ארגון "מחזיקי הדת" ניכר היה כי תהליך ההידרדרותה של האורתודוקסיה לא פסק:

לא היו ימים רעים לישראל, לרוחו ולתורתו כימינו אלה [...] הנה בימינו אלה, נראה לדאבוננו כי פעולת הערב רב תעשה פרי, תך שורשים פורים רוש ולענה בכל פ[ו]נות עמנו [...] מאז ומעולם היתה יד הרבנים תקיפה, ועיניהם פקוחות לדעת[ת] את כל הנעשה בישראל [...] ועתה ה' מה נהפוך הדבר, הרבנות הלכה והתדלדלה, העם לא עוד יוסיף לירוא מפניהם ולחל[ו]ן להם את הכבוד הראוי, ואיש איש את הישר בעיניו יעשה.⁷⁵

גם עורכי העיתון, פייביש עבנר ואברהם גינצלר, הביעו את תסכולם כתוצאה מן המציאות הקשה שגם עיתונם לא הצליח לשנות:

הנה מאז החילוננו לערוך את מכה"ע [מכתב העתים] "מחזה" [מחזיקי הדת] ברשות מרגן ורבנן [...] שמענו קולי קולות אשר באו אלינו בעצות נחוצות זה בכה וזה בכה, זה אומר אין טוב למכ"ע הנוסד לחזוק הדת לריב עם פושקי שפתים [...] כי אך תורת מכ"ע הנה לתמוך בידי איש אשר תלמודו בידו [...] הללו אומרים כי חובה קדושה עלינו להכין ישיבות בעזרת אילי הכסף ואדירי עמנו. זה יאמר [...] א[ו]דות הרבנים ובחורי חמד. זה שואל מאתנו לדבר נגד ההשכלה הזמנית בדרך כבוד [...] בלי בזיון נמרץ, וזה יועץ לערוך מלים באופן הספרות החדשה, להחזיק את רעיון יא"י [ישוב ארץ ישראל].⁷⁶

לאחר פטירתו של רבי יהושע רוקח – האדמו"ר מבלז ומייסד ארגון "מחזיקי הדת" – בשנת 1894, המשיך מצבה של האורתודוקסיה להידרדר גם במחצית השנייה של שנות התשעים.⁷⁷ בערים הגדולות גם מי שנחשבו אורתודוקסים לא נמנעו מחילול שבת בפרהסיה ובכך השפיעו לרעה על סביבתם:

רבים והיא נסתיימה לאחר שחלק מהרבנים עזבו אותה מוקדם מן הצפוי ובלתי שהתקבלו בה החלטות משמעותיות.⁹⁴ הרעיונות שהועלו בה לא יושמו ושנתיים מאוחר יותר כבר הוכרז על כישלונה המוחלט: הדבר היה בקיץ שנת תרס"ג. אותו הרגש העברי הטמון בלבב כל חובב עמו וקדשיו התחיל מעט להתנוצץ [...] האסיפה נגמרה בכי טוב, הרבנים נסעו לביתם [...] כל ימי הקיץ העסיק עוד אותו הרושם את המוחות, הטריד הלכות אבל עבר קציר כלה קיץ, והנה חורף [...] נתמעטה התקווה לראות את הפעולה [...] רעיון האספה [...] נשאר כמו בראשית ההוותו – אך מחשבה.⁹⁵

כישלונן של שתי הוועידות, בלבב ובקרקוב, סתם את הגולל על תקוותו של הציבור החרדי לשיפור במצבו. בד בבד התחדשו קריאות השבר על מצבה העגום של האורתודוקסיה בגליציה שבאה לידי ביטוי בירידת הפעילות בסניפים המקומיים של ארגון "מחזיקי הדת": "ואם אמנם בדאבון נפש ומגינת לב הננו מוכרחים לרשום דבר אמת כי כמעט כל ענפי חברתנו במרחבי ארצות גליציה ובקובו[ו]נה נמו שנתם וחברותם איש לדרכם פנו ולא שתו את לבם לעוררם ולפחת בהם רוח חיים".⁹⁶ בעקבות דעיכת הפעילות בסניפים דרש שר הדתות מן הארגון לדווח על מספר חבריו והודיע כי הוא שוקל להגביל את המשך פעילותו.⁹⁷ כישלונן של הארגון וכישלון היוזמות לחיזוק האורתודוקסיה באמצעות אספות הרבנים, הביאו גם לביקורת של העיתון קול מחזיקי הדת על נשיא הארגון, הרב יצחק לייב סופר.⁹⁸

במשך שנים רבות נטו העיתונים קול מחזיקי הדת ומחזיקי הדת לתמוך ברעיון יישוב ארץ ישראל ובתנועת חובבי ציון. ואולם עם התגבשותה של התנועה הציונית בגליציה במפנה המאה העשרים,⁹⁹ הם שינו את טעמם.¹⁰⁰ בכך הצטרפו עיתוני האורתודוקסיה של גליציה לקולות האנטי-ציוניים שהובאו בירחון הפלס (1900–1905) שיצא לאור בפולטבה שברוסיה.¹⁰¹ אף שהעיתונים נהגו לדווח על הקונגרסים הציוניים ועל הפעילות הציונית בגליציה עצמה, למעשה עסקו פרסומים אלה באי-יכולתה של הציונות לממש את הבטחותיה, בשחיתות שפשתה במסודותיה ובהדגשת אפייניה החילוני.¹⁰² הדובר האנטי-ציוני המובהק ביותר של העיתון היה הרב שמואל טפליצקי, אשר חיבר גם כמה קונטרסים אנטי-ציוניים שהוצעו למכירה באמצעות פרסומות בעמודי המודעות של העיתון.¹⁰³

גם בתחום המאבק בציונות נגררה האורתודוקסיה בגליציה אחרי הנעשה במדינות אחרות. מלבד העיתון הפלס נדפסו ברוסיה ובפולין קונטרסים אנטי-ציוניים.¹⁰⁴ בקובנה שבליטא פעלה ה"לשכה השחורה" האנטי-ציונית,¹⁰⁵ ובהונגריה חתמו כחמישים רבנים על קול קורא נגד הציונות והתנגדו בתקיפות לעריכתה של אספת המזרחי בשנת 1904 בפרסבורג.¹⁰⁶ רבניה של גליציה, אף שהכירו בנזק שהציונות החילונית עלולה לגרום לאורתודוקסיה בארצם, לא הצליחו לגבש נגדה חזית אחידה והיו בהם גם מי שאהדו את הרעיון הציוני. אהדתו של חלק מציבור שומרי המצוות לרעיון הציוני התבטאה בהצלחתו של עיתון אורתודוקסי נוסף, המצפפה, שיצא לאור בקרקוב ונטה לתמוך בתפיסת הציונות הדתית.¹⁰⁷ לעומתו, אימץ העיתון החרדי את הקו האנטי-ציוני הנוקשה אשר תקף בחריפות אפילו את החרדים אוהדי הציונות שהקימו את תנועת המזרחי.¹⁰⁸

הביטוי המשמעותי ביותר למצבה העגום של האורתודוקסיה בתקופה זו היה מאבק האינתיים שהתחולל בין שני העיתונים האורתודוקסיים: מחזיקי הדת מזה וקול מחזיקי הדת מזה. במהלך כל שנות חייו של

ולדעוך [...] האבות המלמדים את בניהם תורה, כרובם עושים הם רק לצאת ידי חובתם [...] ומה איפא יהי גורל עמנו בארצנו בבאות [...] הביטו נא וראו את ארץ אונגאריא, ארץ אשר תמיד עמדה במדרגה נמוכה בנוגע לידיעת התורה [...] ובכל זאת אין בה כמעט עיר אשר לא תתפרץ בה אהבת התורה במן[ו]דה מרובה.⁸³

התקווה ושברה (1901–1904)

לאחר דחייה של כעשר שנים החליטה הממשלה לאכוף את התקנה שנתקבלה עוד בשנת 1890 כי לתפקיד רב קהילה יוכלו להתמנות רק בעלי השכלה תיכונית. משמעות ההחלטה הייתה שהציבור היהודי הנאור היה יכול למנות רבנים לפי טעמו מבלי שהחרדים יכלו להציב מועמדים נגדיים או להתנגד למועמדים המוצעים. לאור זאת, לראשונה לאחר אספת הרבנים בלבב בשנת 1882, שוב נרתמו רבני הקהילות למאבק הפומבי על שמירת דמותה של האורתודוקסיה. כך כתב בעיתון הרב שלום מרדכי הכהן (מהרש"ם) שבדרון מברז'אן (Berezahny), מגדולי הפוסקים של גליציה:

אל [...] נשיאי ישראל הרבנים [...] מצב היהדות הולך ויורד מיום ליום, ותחת אשר עוד יתר הפליטה רבני הדור עוד הי' לבנם נאמן לד' ותורתו [...] אחרי הדת יצאה מטעם הממשלה יר"ה [ירוש הודה] אשר הם שתי ישותו מכוס התרעלה ולא יעלו הבמתה [לכס הרבנות] מבלעדי מדעים זרים [...] ויעמדו על משמרתם לחבק חיק נכרי' ולשונות זרים. ע"כ [על כן] תפג תורה ותרד פלאים. זאת לא זאת כי גם מאז אשר משתה המספחת [...] אשר הכסף יענה את הכל ומי אשר י[ת]רפס ברצי כסף הוא הנבחר גם אם ביתו ריקם [...] ובעבור זה הורד גאון תוה"ק [תורתנו הקדושה] עשר מעלות אחורנית.⁸⁴

בעקבות הרב שבדרון פרסמו בגלוי עוד עשרות רבנים את מכתביהם בעיתון.⁸⁵ תחושת החירום הניעה את העיתון לקדם מחדש את הרעיון של אספת רבנים בגליציה בתקווה שזו תשכנע את הממשלה לבטל חלק מן הגזרות ותתקן תקנות שיביאו להתאוששות עולם התורה.⁸⁶ הדרישה לקיומה של אספת רבנים מקומית חפפה יוזמות של רבנים ממקומות אחרים שקראו לאספה של רבנים מרחבי העולם היהודי, רעיון שהציע כ-15 שנה קודם לכן הרב שמשון רפאל הירש בגרמניה.⁸⁷ למעשה קידם העיתון שתי הצעות: יוזמה מקומית לכינוס אספה גדולה של כלל רבני גליציה שבה תמכו בגלוי רבנים רבים,⁸⁸ ובהם גם נשיא "מחזיקי הדת", הרב יצחק לייב סופר, שאף התחייב לארגן אותה;⁸⁹ ובמקביל לה אספת רבנים בינלאומית שהכוח הדוחף מאחוריה היה הרב מנדל הכהן, רבה של קהיר.⁹⁰

התקווה לאספת רבנים גדולה שתושיע את האורתודוקסיה בגליציה והתגבשותה של האורתודוקסיה אל מול אויב משותף – הציונות – הפיחה רוח חיים בעיתונות הדתית. שני העיתונים פנו אל הקוראים בבקשה להגביר את תמיכתם. כתוצאה מכך הגדילו את מספרם של המפרסמים ומספר העמודים בכל גיליון גדל משמונה ל-12. אפילו פטירתו של שרגא פייביש עבנר, הבעלים והמו"ל של קול מחזיקי הדת, לא פגעה בפרסומו השוטף.⁹¹ להגברת הפרסום תרמה גם העובדה כי העיתונים תקפו פחות את הציבור היהודי הנאור והרבו לדווח על הפוליטיקה הכלל-עולמית ועל חידושי המדע.

בשנת 1903 התברר כי המחלוקת הרבות בקרב רבני גליציה לא יאפשרו את קיומה של אספת רבנים המקומית שנועדה להתקיים בלבב.⁹² בד בבד חזרמו מרביתם גם את אספת הרבנים הבינלאומית שנערכה בקרקוב ומעטים השתתפו בה.⁹³ בוועידה התגלו חילוקי דעות

מצד חלק מן החרדים,¹¹⁸ הקים את ישיבת "אור תורה", שבראשה עמד הרב יקותיאל אריה קמלהאר.¹¹⁹ הרב שלום מרדכי הכהן (מהרש"ם) שבדרון מברז'אן, אולי הבכיר שברבנים הלא חסידיים בגליציה, הקים בעירו את ישיבת "תושיה".¹²⁰ בעיר סרט (Seret, Siret) שבקובינה הקים הרב עקיבא סופר "ישיבה כללית" שנקראה לימים בשם "תמכין דאורייתא".¹²¹ ניסיונות לייסד ישיבות בערים נוספות, כמו פשמישל, לא עלו יפה.¹²² למרות ההתלהבות שליוותה את הקמתן, לאחר שנים ספורות התברר שהתמיכה הציבורית בהן פחתה, שחלק מן הרבנים התנגד להן, ושמשפר התלמידים בהן לא עלה על עשרות.¹²³ זמן קצר לאחר מכן דעכה קרנן של חלק מן הישיבות, הן בשל פטירתם של המייסדים ובעיקר בשל מחלוקות באשר לדרך ניהולן.

במקביל לכוונתם של הרבנים לייסד ישיבות הבנויות על טהרת לימודי הקודש, ניסה הרב מאיר צבי יונג לייסד ישיבות בנוסח "תורה עם דרך ארץ", כלומר ישיבות שבהן ילמדו גם לימודי חולין.¹²⁴ אף על פי שהביקוש להקמתן של ישיבות אלה בא מצד הורים חרדיים שמחד גיסא לא יכלו שלא להקנות לילדיהם השכלה כללית אולם מאידך גיסא חששו שהדבר יגרום להם לנטוש בהדרגה את שמירת המצוות, התנגדו מרבית רבני גליציה למהלך זה.¹²⁵ גם יוזמתו של הרב יונג לייסד ארגון רבנים או התאחדות של חרדים זכתה לגינוי ולבוז מצד הרבנים.¹²⁶ אפילו רבנים כמו הרב קמלהאר, אשר הבין את הצורך באימוץ נורמות התנהגות חדשות כמו פתיחת ישיבה, פרסום עיתון חרדי נוסף וקריאה להתארגנות רבנים, תקפו רבנים אחרים, כמו הרב יונג, שניסו בדיוק כמותם להתמודד עם נטישת הצעירים את העולם הדתי. כך נדחה גם רעיון לייסד ישיבות קטנות ולצדם בתי מלאכה שבהם ילמדו הצעירים גם לימודי קודש וגם מקצוע מעילי.¹²⁷

לקראת סוף העשור הראשון של המאה העשרים, כשלושים שנה לאחר הקמתו של ארגון "מחזיקי הדת" מעמדה של האורתודוקסיה הוסיף ונחלש וכך גם מעמדו של הארגון, שלאחר פטירתו של נשיאו, הרב יצחק לייב סופר, בשנת 1907, כבר לא נבחר לו ממלא מקום.¹²⁸ כן נמשכו דיווחים על הידרדרות מעמדם של הרבנים.¹²⁹ המאבק בין שני העיתונים האורתודוקסיים נמשך מאחורי הקלעים,¹³⁰ והעיתונים עצמם אימצו יותר ויותר מאפיינים מודרניים, ובין היתר פרסמו בהמשכים את הסיפור "השבוי מקוקז" פרי עטו של הסופר הרוסי הנודע לב טולסטוי.¹³¹ אם בעבר היו קריאות השבר על הידרדרותה של האורתודוקסיה פרי עטם של מחברים עולמי שם, כעת גם החשובים והנודעים שברבני גליציה ביטאו בגלוי את חששותיהם:

כבר פקע כח הסבל [...] ואי אפשר עוד לעצור ברוח ולראות בשוין נפש [...] מנין תקרה הרעה להבאיש את רוח התורה ולומדיה בקרב המון בית ישראל [...] מאז החלה ההשכלה [...] לשפוך קיתוני שופכין ועבטו מי מדמנה על ראשי חכמי התורה [...] נתרוקנו בתי כנסיות ובתי מדרשות, והרבה כשרונות נעלים שהיו ראויים להיות מורי הוראה בישראל הלכו לטמיון [...] נתבטל גם כבוד לומדי התורה, והתורה חוגרת שק ומקוננת על בניה אשר עזובה [...] ישנן כמה עיירות גדולות שאין בהן אף מלמד תלמודי אחד [...] בטלה השאיפה לראות בנים ת"ח [תלמידי חכמים] [...] וגם אם ימצא ת"ח מכובד בעיני העם, לא בשביל תורתו שבתוך מעיו יעשו לו הידור, אבל לפי ערך ידיעותיו במדעים הכלליים ובשפות זרות.¹³²

ככל שחלף הזמן התברר כי בלא יוזמה מקיפה, מפלחה של האורתודוקסיה היא שאלה של זמן. ברור היה שכדי להתגונן מפני ארגונים בעלי השפעה

עבנר היו שני העיתונים מתואמים זה עם זה ולמעשה אותם כותבים עבדו בשני העיתונים. לאחר פטירתו של עבנר ומינויו של חתנו, יהושע צבי ווילף, לממלא מקומו, התגלעו מתחים בין מערכות שני העיתונים וכל אחד מהם גייס לצדו כמה רבנים שתמכו בו.¹⁰⁹ בעוד מחזיקי הדת, שיצא לאור מטעם הארגון, נותר נאמן לקו הרשמי, מתח קול מחזיקי הדת, שהיה עיתון בבעלות פרטית, ביקורת על הארגון וראשיו. בשנת 1904 פרסמו שני העיתונים כתבות משמיצות זה כנגד זה והמחלוקות ביניהם התגלגלו גם לבתי דין תורניים וגם לבתי משפט אזרחיים.¹¹⁰ רק בהתערבותו של נשיא "מחזיקי הדת", הרב יצחק לייב סופר, שכנע המחלוקות.¹¹¹ ככל הנראה היטיבה המחלוקת את מצבם הכלכלי של שני העיתונים, שכן בתקופה זו שניהם הגבירו את קצב הפרסום לשלושה ואף לארבעה גליונות בחודש.

פרפורי גסיסה (1905–1909)

כישלון ועידת הרבנים בקרקוב, המאבק בין העיתונים החרדיים והתפשטותה המהירה של הצינונות, ובמיוחד הצינונות הדתית, סימלו את הקרעים בתוך החברה האורתודוקסית בגליציה. נדמה היה שבהיעדר אחדות בין המנהיגים החרדיים עלולים הכוחות הנאורים, גם בקרב הרבנים והקהילות המתונות, להקים בגליציה תנועה דתית שתאמץ מאפיינים של אורתודוקסיה מודרנית ותאיים על האורתודוקסיה השמרנית הלא מאורגנת.¹¹² כדי לאחד את השורות ולהגדיר מחדש את המחנה האורתודוקסי, אימצו שני העיתונים שחזרו לשתף פעולה מטרה מרכזית חדשה למתקפותיהם. אם במהלך רבע המאה האחרונה כיוון העיתון את חציו אל ההשכלה והיהודים הנאורים שלא דקדקו בקיום מצוות, הרי שהחל מן השנים הראשונות של המאה העשרים הפכה הצינונות, ובמיוחד הצינונות הדתית, למושא ההשמצה הקבוע. לאחר שבעשורים הקודמים הביע העיתון תמיכה הן בעלייתם של יהודים לארץ ישראל והן בסיוע לשוב שהתקיים בה כבר, כעת הביע את הסתייגותו מפני הרעיון הצינוני ולראשונה נימק זאת בנימוקים בעלי אופי דתי:

יסוד התנגדות היראים ה[ו]ן[תיקים] להצינונות הוא מפאת כי ראו את הש[ו]י[טה] הצינונית למתנגדת לקבלת חז"ל שהשביע הקב"ה את ישראל שלא יעלו בחומה, שלא ימרדו באומות שלא ידחקו את הקץ [...] ישנם אמנם יראים וחרדים [הכוונה לתנועת המזרחי] שהתנגדותם להצינונות איננה מפאת השבועה האמורה באמרם כי אין כאן לא מרידה באומות ולא דחיקת הקץ ולא עליה בחומה, וכי כל זה רחוק מהרעיון הצינוני אבל התנגדותם להצינונות – הלאומית, הקולטורית – השואפת להתיר מעליה כבלי הדת [...] ובכן איך יוכלו יראים ותיקים להשתתף עם כתיב כיו"ב [כיוצא בזה] שכל מגמתה רק לעקור את הכל.¹¹³

ההכרה בכך שהיהדות האורתודוקסית עומדת להיסחף אל התהום בידי הזרם הצינוני מחד גיסא והזרמים המודרניים והחילוניים מאידך גיסא, הניעה אחדים מן הרבנים לפעולה. לראשונה זה עשורים רבים נוסדו בגליציה ישיבות חדשות בניסיון לחקות את הישיבות הרבות שפעלו בליטא, בפולין, ברוסיה ובהונגריה.¹¹⁴ העיתונים תמכו בהתלהבות ביוזמה זו, פרסמו מודעות רבות שקראו לתרום לישיבות אלה ומוספים שהוקדשו לנושא זה.¹¹⁵

את הישיבה הראשונה, "תורת חיים", הקים הרב פנחס הלוי הורוביץ בבורודשין (Bohorodczany) שבגליציה המזרחית.¹¹⁶ הרב אריה לייביש הורוביץ מסטניסלבוב (Stanisławów, Ivano-Frankivsk),¹¹⁷ שבשנים הקודמות הקים "חדר כללי" שבו נלמדו לימודי חול וזכה לגינוי

התוצאה הבלתי נמנעת הייתה גלויה לעין כול וכך גם הסיבה לחוסר האפשרות למנוע אותה: חילוקי הדעות בין הזרמים והפלגים בציבור ובהנהגה החרדית בגליציה.

סכנה גדולה מרחפת על פני המצב הרוחני של עמנו היום [...] ובכל מדרך רגליו אך הפקרות והוללות, אך תאוות נמבזות, והעולם הנאור נוהה אחריהם [...] ולעצור בעד הפרצות בעד המשובה האירופאית אי אפשר [...] מפני אי-האחדות השורר בקרבנו תמיד [...] אצל עם ישראל [...] שורר מין פירוד הלבבות והתפלגות הדעות באופן נורא, ומה שזה פוסל זה מכשיר, זה בונה וזה סותר [...] עברו שלושים ושלוש שנים [מהקמתו של ארגון "מחזיקי הדת"] מאז ועד עתה ומצב ישראל הורע מאשר היה אז, הן בחומר והן ברוח, ובנוגע למצב הרוחני שלא שרק הורע המצב, אבל אך נחרב עד היסוד [...] וכה נשארה אנית ישראל כספינה טרופה בלב ים.¹⁴³

כדי להתמודד עם המצב הבלתי נסבל היו צריכים הפרנסים והרבנים להציע דרכים חלופיות. כך למשל, כדי להתמודד עם תנועות הפועלים החילונית הוקמו בערים הגדולות חברות "מחזיקי לימוד" אשר העניקו שיעורים תורניים לפועלים ובעלי מלאכה בשעות אחר הצהריים.¹⁴⁴ אברהם שכטר הוציא לאור בקרקוב את עיתוני היידיש: מחזיקי לימוד: פעריאדישע בראָשירע צור בעפֿעדערונג פֿון דער תורה און יודישעס וויסען (כתב עת להפצת תורה ויהדות), יודיש רעליגיעזער אַרבייטער (הפועל הדתי).¹⁴⁵ יוזמה חדשנית נוספת שנועדה להקל על הציבור הרחב להשתלב בשיעורים התורניים, אשר נקטעה עקב התנגדותם של רבנים רבים, הייתה הוצאתם לאור של מסכתות התלמוד בתרגום לאידיש.¹⁴⁶ מתוך הכרה כי בנושאים שעל הפרק אי אפשר יהיה להגיע להסכמה רחבה, החליטו האדמו"רים החסידיים מבית רוז'ין לכנס אספה משלהם אשר התכנסה בטשורנוביץ בחודש מארס 1912. ההחלטות שהתקבלו בה היו מהפכניות והעידו על החשש לגורלה של היהדות האורתודוקסית ואפילו זו החסידית שלכאורה נחשבה חסינה יותר מפני געני הזמן.¹⁴⁷ בין היתר הוחלט שכדי לעודד את ההורים לשלוח את ילדיהם לתלמוד תורה מבלי לחשוש לעתידם הכלכלי תותר הוראתם של מקצועות חול ובלבד שהללו ייעשו בדרך שלא תפגע בלימודי הקודש. כן הוחלט לעודד את הקמתם של בתי מלאכה שינהלו בידי חרדים ובהם יוכלו מי שאינם מוכשרים ללימודים עיוניים ללמוד כיצד ניתן לשלב בין חיים יצרניים ואורח חיים חרדי.¹⁴⁸ העיתון, אף שדיווח על האספה, נמנע מלתמוך בהמלצותיה אשר רבנים שונים בגליציה מתחו עליהן ביקורת.¹⁴⁹

בחודש מאי 1912 התכנסה אספת היסוד של אגודת ישראל בקטוביץ.¹⁵⁰ אף שבדרך כלל תמך העיתון החרדי בהתארגנות אורתודוקסית רחבת היקף, במקרה זה הייתה עמדתו מסויגת.¹⁵¹ זאת משום שעמדת היסוד של אגודת ישראל הייתה שאפשר לקיים שיתוף פעולה בין קבוצות חרדיות גם אם הן שונות מאד בהשקפותיהן, עמדה שנגדה את תפיסתה הבסיסית של האורתודוקסיה בגליציה.¹⁵² ואכן, שתי הקבוצות של רבני גליציה שתמכו בגלוי באגודת ישראל היו אלה שאימצו את התפיסה שכדי לשמר את היהדות המסורתית יש לנקוט אמצעים חסרי תקדים. אחת הקבוצות הללו הייתה קבוצת האדמו"רים לבית רוז'ין, שנתנו ביטוי לעמדותיהם יוצאות הדופן באספת טשורנוביץ רק חודשיים קודם לכן, ואילו הקבוצה האחרת הייתה קבוצת רבנים לא חסידיים שמרכזם בקרקוב אשר יישמה רעיונות חדשניים כמו שילוב

כמו ההסתדרות הציונית, תנועת המזרחי או ארגוניהם של המשכילים הלא ציונים, על החרדים להקים ארגון משל עצמם, או לכל הפחות ארגון של רבנים שייצגו אותם.¹³³ חשיבותו של ארגון מסוג זה עלתה במיוחד לאור כוונתה של הממשלה שלא לדחות יותר את יישומה של ההחלטה שהתקבלה כבר לפני שלושים שנה, לפיה יחויבו הרבנים להוכיח כי למדו מספר שנים מינימלי במוסדות חינוך מוכרים על ידי הממשלה.¹³⁴ למטרה זו התכנסו בשנת 1908 ראשי הקהילות היהודיות מן הממלכה האוסטרית לאספה בווינה.

מאחר שרוב רבני גליציה הסתייגו מן הרבנים המערב אירופים ומגישתם המודרנית, החליטו ראשיהן של כעשרים קהילות, ובהן הקהילות הגדולות של קרקוב ולבוב, להקים ארגון נפרד לקהילות גליציה, שמרכזו בלבוב.¹³⁵ אולם גם יוזמה מתגוננת זו, שבאה להגן על עמדותיהם שמרניות יותר של רבני גליציה, זכתה לגינוי מרבנים אחרים שטענו כי רבני לבוב וקרקוב עצמם הם מתירנים מדי ולכן יש להחרים את יוזמתם.¹³⁶ ההתנגדות לארגוני הקהילות, הן זה המרכזי שהוקם בווינה הן הארגון המקומי שהוקם בלבוב, איחדה את השמרניים שברבני גליציה,¹³⁷ וזכתה לתמיכתה הגורפת של העיתון שפרסם קול קורא ובו עשרות חתימות של רבנים ושל אדמו"רים חסידיים מגליציה.¹³⁸ כדי לנסות ולהתמודד עם גזרת השלטונות מחד גיסא ולהימנע מהקמת ארגון רבנים מאידך גיסא, קידם העיתון יוזמה לחתימה על עצומה משותפת וחד פעמית, שמתחה ביקורת על כוונת הממשלה לחייב את הרבנים להוכיח כי הם בעלי השכלה כללית.¹³⁹ אולם למרות התעמולה הנמרצת, ובשל המחלוקות בין רבני גליציה, נמנעו רבים מהם מלחתום על העצומה.¹⁴⁰

קריסתה של האורתודוקסיה ערב מלחמת העולם הראשונה (1910–1914)

בראשית העשור השני של המאה העשרים כבר אי אפשר היה להתעלם מן הקריסה הטוטלית של האורתודוקסיה בגליציה. לכול היה ברור שבעוד שנים לא רבות, כאשר ילך לעולמו דור האבות והסבים שהתחנכו על ברכי היהדות המסורתית במחצית השנייה של המאה הקודמת, לא ימלאו ילדיהם את מקומם: "דעו לכם ראו נא והבינו כי בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] רבים היום הבנים המתפרצים מפני אבותיהם. האב הוא ירא שמים ואולי ירא שמים מרבים, ובניו הנמו [הם] ציונים מגולחי זקן קצוצי פאה וישנו מלבושם ישמחו אלי גיל הציונים ובנשפי חשקיהם הרבים ירקדו עם בנות השובבות אשר משובת הציונות הרגה רגשי הצניעות בהן".¹⁴¹ אפילו על אותם הצעירים החרדים שפקדו את בתי המדרש כבר אי אפשר היה לסמוך שימשיכו את המסורת. כך כתב עליהם הרב יקותיאל אריה קמלהאר – ראש הישיבה בסטנילבוב:

גם הבחורים חובשי בהמ"ד [בית המדרש] אין להם שאיפה קבועה. אין ה"תכלית" הנרצה [הרצויה] להיות ת"ח [תלמידי חכמים] מובהקים לנגד פניהם, הולכים לבהמ"ד ולומדים ושונים פרקם, אבל בלי [...] מטרה מוחלטת [...] והנה פתאום עקב רוח אחרת היתה אתם לקנאות באיזה ד"ר מלומד בחכמות החיצוניות ויחליפו שאיפה בשאיפה ושקידה בשקידה בשאפם לנכסי מלוג מרובין [...] ע"י השתדלותם בידיעות חולניות [חילונית] יותר מאשר ישיגו ע"י שלימותם בידיעות התלמוד ופוסקים, ועל כן תלמודם רופף בידם [...] ולפעמים [...] ע"י שאלה על ה"תכלית" יצאו מבהמ"ד ופונים ע[ו]רף להבבלי והירושלמי.¹⁴²

היהודים נשמרה ההבחנה בין יהודי פולין ליהודי גליציה, מבחינת המוסדות היהודיים הלכה הפרדה זו והתפוגגה. באמצע שנות העשרים מנו שומרי המצוות פחות מארבעים אחוז מכלל היהודים בגליציה. אלה התחלקו לשלוש קבוצות עיקריות: הציונים הדתיים, שמנו כרבע מכלל שומרי המצוות, חברי אגודת ישראל שמנו עוד כשליש מקבוצה זו והיתר, שהיו שומרי מצוות בדרגות שונות ולא היו חברים באף אחת מתנועות אלה.¹⁶⁰ מנתונים אלה עולה שהציבור החרדי הלא ציוני, זה שהצטרף לאגודת ישראל וזה שהסתייג ממנה, מנה בסך הכול כרבע מכלל יהודי גליציה. כאינדיקציה נוספת לגודלה של האוכלוסייה החרדית משמשת העובדה כי בהתחשב בחלקם היחסי, עמד מספר הסרטיפיקטים שהקצתה ההסתדרות הציונית לחברי אגודת ישראל על כשבעה אחוזים ומאוחר יותר גדל המספר לכדי עשרה אחוזים.

אף שהרבנים והפרנסים בני גליציה לא היו גורם משמעותי בהקמתה של אגודת ישראל, הרי שלאחר מלחמת העולם הראשונה הם הפכו לגורמים חשובים בעיצוב דמותה ואפיינה של התנועה. יוזמות שמקורן בגליציה אשר קודם למלחמה היו בוודאי נחשבות כפריצת גדר וזכות לגינוי חריף מצד רוב הרבנים והעיתונות החרדית, הפכו לאחר המלחמה לאבני יסוד בהתנהלותה של אגודת ישראל. בין יוזמות אלה אפשר למנות את הקמת מוסדות החינוך לבנות "בית יעקב" בידי שרה שנירר בקרקוב; את הקמת "קרן הישיבות" בנשיאותו של הרב מרדכי שלום יוסף פרידמן – האדמו"ר מפשמישל; ואת הישיבה המרכזית "חכמי לובלין" ו"מפעל הדף היומי", שנוסדו בידי הרב מאיר שפירא שכהן קודם לכן ברבנות העיירות גלינה וסאנוק (Sanok) שבגליציה. אל אלה הצטרפה גם פעילות נמרצת לעידוד התיישבות החסידים בארץ ישראל שבין תומכיה היו האדמו"רים לבית רוז'ין בכלל ורבני חצר טשורטקוב בפרט. בתהליך זה הפכו רבנים גליצאים שקודם למלחמת העולם הראשונה הוקעו כחדשנים מדי, כמו הרב מאיר צבי יונג, למנהיגי המובילים של אגודת ישראל.

סיכום

בהנחה שמספרם של פורקי העול המוצהרים באמצע המאה התשע-עשרה לא עלה על אחוזים מעטים, כל יתר יהודי גליציה נחשבו, לפחות להלכה, אורתודוקסים שומרי מצוות. מאז ועד מלחמת העולם הראשונה, ובמיוחד ב-35 השנים האחרונות שבהן יצאו לאור העיתונים החרדים, הצטמק חלקה של היהדות האורתודוקסית בכשלושה רבעים. כך הובסה היהדות המסורתית תחילה בידי מגמות ההשכלה והחילון, ומאוחר יותר בידי התנועות הלאומיות, תנועת הפועלים ובעיקר – הציונות. על רקע ההצלחה שבהפקתם ובהפצתם הרציפה של העיתונים החרדיים לאורך תקופה כה ארוכה, הישג יוצא דופן בתולדות העיתונות העברית, ניכר כישלונה של ההנהגה האורתודוקסית בהשגת מטרותיה. כישלון זה, כך נראה, היה טמון באופי השמרני של האורתודוקסיה ובעקרונות הפעולה הבסיסיים שלו. עד ראשית העידן המודרני נהג כלל הציבור היהודי בגליציה, כמו גם ראשי האורתודוקסיה עצמם, בגישה השמרנית ביותר, בבחינת "מה שהיה הוא שיהיה",¹⁶¹ ובכך קיבעו את אפיינה המסורתי של היהדות בחבל ארץ זה. גם לאחר שנתגלו הסימנים הראשונים לערעור מעמדו של אורח החיים המסורתי בראשית המאה התשע-עשרה, ובארצות שונות החליטו אחרים מן הרבנים על הכנסת שינויים כמו הקמתן של הישיבות הגדולות בליטא או הקמת הלשכה המרכזית של הקהילות האורתודוקסיות בהונגריה,

של לימודי חול במסגרת התלמוד תורה, הקמתן של חברות "מחזיקי לימוד" ופרסומים של עיתונים עממיים באידיש.

מיד לאחר ועידת קטוביץ התכנסו עשרות הנציגים מגליציה לאספה בקרקוב ובה נוסד הסניף הראשון של אגודת ישראל בגליציה.¹⁵³ בהמשך הוקמו סניפים בעיירות נוספות כמו לבוב, סטניסלבוב, פשמישל, ריישא (Rzeszów) וגלינה (Gliniany).¹⁵⁴ למרות הניסיונות לארגן הנהגה כוללת שתקדם את פעילותה של אגודת ישראל בגליציה, ניכר היה שרוב הרבנים דחו את הרעיון שהם יהיו חלק מארגון שראשו רבנים-דוקטורים יוצאי גרמניה שדגלו בשיטת תורה עם דרך ארץ ושחלקם נשאו את דרשותיהם כשראשיהם מגולים.¹⁵⁵ ואכן, באספה הכללית של אגודת ישראל שהתקיימה בלבוב בשנת 1914, התברר שאף על פי שכמה עשרות רבנים ואדמו"רים אמנם הצטרפו לתנועה, נטו רוב רובם של הרבנים ובני הקהילותיהם, במיוחד במקומות היישוב הקטנים, שלא להצטרף אליה.¹⁵⁶

ההסתייגות מאגודת ישראל והיעדר היוזמה הביאו להמשך תהליך ההידרדרות וחלק מן הישיבות שהוקמו בגליציה שנים אחדות קודם לכן נסגרו בגלל היעדר ביקוש ותמיכה ציבורית.¹⁵⁷ לאור זאת אימץ העיתון קו ברור שביטא תמיכה בלתי מתפשרת באגודת ישראל:

נשתנו העתים, נשתנו גם הדעות ועת צרה הגיעה ליעקב ולתורתו, אשר לא הי' כמוה מאז יצא מארצו. מצבו החמרי נעשה ומעצב [...] והמצב החמרי הזה הביא התולדה של המצב הרוחני, שעוד רע ומר ממנו, התורה משתכחת מבניו [...] ראו זאת כי לפני שנים אחדות גדולי דורנו ויצייה חדשה במינה נבראה בגליציה והמה "הישיבות" [...] שבע ישיבות נבנו בגליציה [...] כארבע או חמש מאות תלמידים היו בתוכן רובן מעיירות קטנות או מכפרים [...] אחרי מלאת שבעה שנים להו[ו]ן סודת הישיבות ויותר מאלף תלמידים למדו בתוכן, נראה כי רק למעטים שבהם, נשאר קדוש האידיאל האמתי של התורה של מסירות נפש [...] במצב נורא כזה [...] רק חברה אחת כוללת של "כלל ישראל" של כל הכ[ו]חות לארצותיהם למפלגותיהם תוכל לעמוד בסף [...] מוסד כזה הוא היסוד של "אגודת ישראל" אשר נוצרה ונבראה בדעת גדולי התורה ויראה מגליציה ומכל ארצות הגולה.¹⁵⁸

ערב מלחמת העולם הראשונה, כ-35 שנים לאחר יסודו של ארגון "מחזיקי הדת" ושל שני העיתונים שלו, ניכר היאוש מפני העתיד העגום הצפוי ליהדות החרדית.

דם שותת מלב כל יהודי ירא וחרד על דבר ד' למראה העזובה במחנה העברים, מבניה אשר בגדו בה כמו נחל [...] כבר נואשה היהדות ובאה לידי הכרה כי אין לקוות מהם כלום [...] לא מהרעפרמים [רפורמים] ולא מהמתקדמים אף לא מהמשכילים [...] ומה רב צערה ויגונה בראותה כי הבנים האלה אשר עליה השליכה תקו[ו]תה בכל עת, החרדים האלה אשר בכל דור באו באש ובמים עבור הדת והאמונה [...] גם אלה הבנים הנאמנים החלו באחרית הימים לסוג לאחור, ואהבתם לדת ואמונה נתקררה מאד. ומה רב הצער של היהדות הא[ו]רתודוקסית – נורא הדבר ומי יכילנו.¹⁵⁹

בשנים האחרונות לפעילותם של שני העיתונים ירדה תדירות הדפסתם לפעם אחת בחודש, עד שפסקה לגמרי עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ויותר לא התחדשה.

אחרית דבר

בעקבות מלחמת העולם הראשונה הפכה גליציה, על קרוב למיליון יהודיה, לחלק אינטגרלי של הרפובליקה הפולנית השנייה. אף שבקרוב

הצטמקותה של האורתודוקסיה בגליציה במהלך שלושה וחצי עשורים, שנסתיימו במלחמת העולם הראשונה. לצד ביקורת על יוזמות שונות של רבנים שביקשו להתמודד עם תהליכים אלה, ניכר בהם התסכול המתמשך שחשו עורכי העיתון נוכח אוזלת ידם של מנהיגי הציבור החרדי בבלימת התהליך. עיון בעיתונות החרדית העדכנית מעלה כי רבים מן הטקסטים שנכתבו לפני למעלה ממאה שנים, ובהם קוננו המחברים על הידרדרותו של עולם התורה, עדיין רלוונטיים לימינו אלה.

הערות

- 1 לתיאור הסוגים השונים של הרבנים שפעלו בגליציה בראשית המאה התשע-עשרה, ראו: ח' גרטנר, **הרב והעיר הגדולה: הרבנות בגליציה ומפגשה עם המודרנה, 1815-1867**, ירושלים 2013 (להלן: גרטנר, הרב).
- 2 א"י ברור, **גליציה ויהודיה: מחקרים בתולדות גליציה במאה השמונה-עשרה**, ירושלים תשכ"ה, עמ' 141-196.
- 3 עיון בסדרת הספרים החשובה של מאיר וונדר מגלה שחלק ניכר מן השמות המוזכרים היו צאצאים למשפחות גליציאיות, אולם התגוררו מחוץ לה. מ' וונדר, **מאורי גליציה: אנציקלופדיה לחכמי גליציה**, א-1, ירושלים תשל"ח-תשס"ה.
- 4 על האורתודוקסיה בגליציה בתקופה זו: ר' מנקין, **צמיחתה וגיבושה של האורתודוקסיה היהודית בגליציה: חברת "מחזיקי הדת", 1867-1883**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים 2000 (להלן: מנקין, **צמיחתה**); הנ"ל, **יהודי גליציה והחוקה האוסטרית: ראשיתה של פוליטיקה יהודית מודרנית**, ירושלים תשע"ו.
- 5 מ"ק סילבר, **"ישיבות אין מצוי במדינתנו מכמה טעמים נכונים" בין חסידים ומתנגדים בהונגריה**, בתוך: ע' אטקס ואחרים (עורכים), **במעגלי חסידים**, ירושלים 1999, עמ' 75-107.
- 6 על המחלוקת ותוצאותיה: ד' אסף, **הצניץ ונפגע: אנטומיה של מחלוקת חסידיה**, חיפה 2012.
- 7 M. Keren-Kratz, "The Politics of Jewish Orthodoxy: The Case of Hungary 1868-1918", *Modern Judaism*, 36, 3 (2016), pp. 217-248
- 8 על הפילוג בהונגריה ותוצאותיו: י' כץ, **הקרע שלא נתאחה: פרישת האורתודוקסים מכלל הקהילות בהונגריה ובגרמניה**, ירושלים תשנ"ה.
- 9 על התפשטות החסידות בגליציה ראו: Marcin Wodzinski, "Space and Spirit: On Boundaries, Hierarchies and Leadership in Hasidism", *Journal of Historical Geography*, 53 (2016), pp. 63-74
- 10 על ארגון "שומר ישראל": מנקין, **צמיחתה**, עמ' 12-58.
- 11 גרטנר, הרב, עמ' 28-32.
- 12 על הרב סופר ועל הסיבות למינויו: י' הכהן שטרסר וא' הכהן פרל, **רבינו שמעון סופר: אבד"ק קראקא בעל "מכתב סופר"**, א-ב, ניו יורק תשנ"ח (להלן: שטרסר ופרל, **רבינו שמעון סופר**).
- 13 קול **מחזיקי הדת** (להלן: **קמחז"ה**), 18.6.1891, עמ' 2. ראו למשל: י' וינברגר, **ספר בית הלל השלם**, מונקטש תרנ"ג, עמ' מ-מב.
- 14 ר' מנקין, **"האורתודוקסיה בקרקוב על סף המאה ה-20"**, בתוך: א' ריינר (עורך), **קראקא-קז'ימייז' קרקוב: מחקרים בתולדות יהודי קרקוב**, תל-אביב תשס"א, עמ' 155-190, ראו במיוחד עמ' 169-170 (להלן: מנקין, **"האורתודוקסיה"**).
- 15 ש' סופר, **אגרות סופרים**, וינה 1929, עמ' 36 מכתב יז.
- 16 שטרסר ופרל, **רבינו שמעון סופר**, א, עמ' קט-קמ.
- 16 מנקין, **"האורתודוקסיה"**, עמ' 162; שטרסר ופרל, שם, עמ' שט-שיא.
- 17 על ארגון "מחזיקי הדת": מנקין, **צמיחתה**, עמ' 89-150.
- 18 א' בקנרוט, **הנאדר בקדושים: תולדות חייו [...] של [...] רבי רבי דוד משה זי"ע האדמו"ר הזקן מטשורטקוב**, ירושלים תשס"ח, עמ' 389-395; **אגרות הרה"ק מרוז'ין ובניו**, ירושלים תשס"ג, ח"א: עמ' רס-רסח, ח"ב: עמ' קנב.
- 19 י' רובין, **"האדמו"ר ר' יהושע רוקח"**, בתוך: הנ"ל (עורך), **ספר זכרון**, תל-אביב תשל"ד, עמ' 55-63.

עדיין העדיפו רבני גליציה את העיקרון השמרני יותר, המובע בביטוי "שב ואל תעשה – עדיף"¹⁶².

רק במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, כאשר אי אפשר היה יותר להתעלם מהשפעותיה המזיקות של תנועת ההשכלה, החלו אחדים מן הפרנסים לשקול פעולה יזומה שבאה לידי ביטוי עם מינויו של הרב שמעון סופר לרבנות קרקוב. חלפו עוד עשרים שנה עד ששני הרבנים הבכירים ביותר בגליציה, הרבי מבלז, שייצג את הציבור החסידי, והרב סופר, שייצג את הציבור הלא-חסידי, הכירו בכך שבמציאות הקיימת יש ליישם את כלל הפעולה השלישי, "עת לעשות לה' הפרו תורתך"¹⁶³ שמשמעותו מתן היתר לסטייה מדרך הפעולה הקיימת.

ההכרזה על התקופה כ"עת לעשות" ואימוץ עקרון "הפרו תורתך" בידי רבנים אלה כללו שלושה חידושים. הראשון, אימוץ הכלל ההשקפתי "נהרא נהרא ופשטיה" (נהר, נהר וערוצו)¹⁶⁴, שמשמעותו הכרה הדדית בלגיטימיות של רבנים וקהילות לאמץ השקפות עולם השונות זו מזו. החידוש השני התייחס להכפפתם של הקהילות והרבנים השונים, על אורח החיים הייחודי שבו נהגו, לארגון צנטרליסטי בעל סממנים דמוקרטיים, הוא "מחזיקי הדת". החידוש השלישי התייחס לאימוץ טקטיקות פעולה חדשניות, כמו הוצאתם לאור של עיתונים חרדיים, ארגון אספות רבנים או שיגור מכתבי מחאה באופן מאורגן. משמעותו של חידוש זה הייתה אימוץ שיטות הפעולה של מתנגדי האורתודוקסיה. השנים הראשונות לפעילות הארגון הוכיחו את יעילותו בהשגת המטרות שלמען הוקם. הדבר בא לידי ביטוי בהיענות הרבה של הרבנים והקהילות באספת הרבנים בלבוב בשנת 1882, שהייתה אחד מכינוסי הרבנים הגדולים ביותר בעולם היהודי במאה התשע-עשרה. אולם, עם פטירתו של הרב סופר שנה לאחר מכן לא הצליחה האורתודוקסיה בגליציה להעמיד מנהיג בעל שיעור קומה שיוכל להציע את הארגון גם בשנים הבאות. כך חזרה ההנהגה החרדית לדפוס ההתנהלות השמרני שהעדיף את הפסיביות על פני היוזמה ואת התפיסה המסתגרת שבה כל רב ומנהיג קהילה עסק בענייניו. זאת ועוד, דווקא אותם רבנים שחרגו מאופי הפעילות הפסיבית והנהיגו יוזמות חדשניות שנועדו לחיזוק מעמדה של האורתודוקסיה, זכו להתעלמות גורפת ולעתים אף לגינויים פומביים.

השריד היחיד למהפכה התפיסית שהתרחשה בראשית שנות השמונים היו העיתונים החרדיים שקנו לעצמם זכות קיום עצמאית וכבר לא היו כפופים לרבנים שהכתיבו להם את מדיניותם. אלה המשכו והתאימו את תוכנם ואף את עיצובם לשימור קהל הקוראים, ובמקביל, בהיעדר הנהגה רבנית מקובלת, הכתיבו עורכי העיתונים את הקו האידיאולוגי המרכזי בהנהגת האורתודוקסיה בגליציה. למרות מעמדם המרכזי לא הצליחו העיתונים לרתום את כלל הציבור הרבני לפעולה, ויוזמות שיכולות היו לצמצם את קצב ההידרדרות של האורתודוקסיה לא זכו לתמיכת הציבור או מרבית הרבנים. אלה כללו עידוד ההתיישבות החרדית בארץ ישראל; הקמת ארגוני רבנים וחיזוק מעמדם; שיפור תנאי הלימוד במערכת החינוך המסורתית; הוצאתם לאור של ספרים ועיתונים חרדיים בידיש; שיפור מצבם הכלכלי של היהודים החרדים שהיה אחד הגורמים המרכזיים לזניחת הדת בקרב הצעירים; וגיבוש מנהיגות אורתודוקסית שתחליף את ההנהגה המשכילית במקומות היישוב הגדולים.

העיון בעיתונים החרדיים, כפי שבא לידי ביטוי על קצה המזלג במאמר שלפנינו, חושף את הפנים השונות של תהליך הידרדרותה

- 20 ע' צימרמן, "שומר ציון הנאמן": ביטאון היהדות הדתית בגרמניה באמצע המאה ה-19, קשר, 19 (1996), עמ' 131-134.
- 21 על העיתון, ראו: י' אלפסי, "מחזיקי הדת: השבועון הדתי הראשון", בתוך: ספר השנה של העיתונאים, תל אביב 1990-1991, עמ' 193-203 (להלן: אלפסי, "מחזיקי הדת").
- 22 מחזיקי הדת (להלן: מחז"ה), 28.3.1879, עמ' 2-1; אלפסי, שם, עמ' 194.
- 23 מחז"ה, 11.6.1879, הוספה מיוחדת.
- 24 שם, 25.6.1879, עמ' 4.
- 25 שם, 25.6.1879, עמ' 1.
- 26 שם, 15.10.1879, עמ' 5. מנקין, "האורתודוקסיה", עמ' 166-167; מנקין, צמיחתה, עמ' 102-120; אלפסי, "מחזיקי הדת", עמ' 194-195.
- 27 ר' מנקין, "פוליטיקה ואורתודוקסיה: המקרה של גליציה", בתוך: י' שלמון, א' רביצקי וא' פרויגר (עורכים), אורתודוקסיה יהודית; היבטים חדשים, ירושלים 2006, עמ' 463 (להלן: מנקין, "פוליטיקה").
- 28 מחז"ה, 9.7.1879, עמ' 3.
- 29 כמעט בכל הגיליונות שנדפסו בשנים אלה נמסרו פרטים על סניפים חדשים. מנקין, צמיחתה, עמ' 118-119.
- 30 מחז"ה, 20.8.1879, עמ' 4.
- 31 שם, 16.7.1880, עמ' 2-3.
- 32 שם, 3.9.1879, עמ' 5-4; שם, 24/12/1879, עמ' 4-3; שם, 19.3.1880, עמ' 4.
- 33 שם, 10.12.1880, עמ' 6.
- 34 שם, 17.3.1881, עמ' 5-6.
- 35 שם, 20.2.1881, עמ' 5.
- 36 שם, 28.6.1881, עמ' 4-6.
- 37 כ"ח = כל ישראל חברים (אליאנס), רשת בתי ספר שהקימו יהודים משכילים מצרפת. שם, 30.7.1880, עמ' 2-1.
- 38 שם, 21.9.1881, עמ' 7-4.
- 39 מנקין, צמיחתה, עמ' 154-166.
- 40 מחז"ה, 13.11.1881, עמ' 5-4; אלפסי, "מחזיקי הדת", עמ' 195-198.
- 41 שם, 3.2.1882, עמ' 4-1; שם, 13.3.1882, עמ' 4-1.
- 42 שם, 28.3.1882 (כל הגיליון); שם, 21.4.1882 (כל הגיליון); שם, 5.5.1882, עמ' 7-1; שם, 14.5.1885, עמ' 5-4; שם, 7.9.1882 (מוסף מיוחד בעניין זה). מכתביהם של רבנים נוספים התפרסמו בגיליונות הבאים.
- 43 על אספת הרבנים ותוצאותיה, ראו: מנקין, צמיחתה, עמ' 193-205; ב' בראון, "כחברות לגוף האדמה: התנגדותם של רבני מזרח אירופה לרעיון הקהילות הנפרדות", בתוך: י' גולדשטיין (עורך), יוסף דעת: מחקרים בהיסטוריה יהודית מודרנית מוגשים לפרופ' יוסף שלמון להג יובלו, באר שבע תש"ע, עמ' 215-244.
- 44 מנקין, "פוליטיקה", עמ' 467; הנ"ל, צמיחתה, עמ' 242-248.
- 45 הנ"ל, "האורתודוקסיה", עמ' 167-172.
- 46 א"ז זילברשג, "תולדות סופר מהיר", י"ל סופר, ספר סופר מהיר: חידושים, ביאורים ופלפולים בסוגיות הש"ס, ירושלים תש"ע.
- 47 מחז"ה, 21.12.1883, עמ' 3-1.
- 48 שם, 26.11.1884, עמ' 2-1.
- 49 שם, 6.5.1885, עמ' 1.
- 50 עיתונים יהודיים התקשו להשיג אישור לפרסם עיתון שבועי או שנדרשו לשלם עבורו מסים גבוהים ולכן התחכמו ופרסמו שני עיתונים דו-שבועיים בשמות דומים. על כך: גדעון קוץ, חזרות וקורות הימים, ירושלים 2013, עמ' 33.
- 51 מחז"ה, 18.6.1885, מוסף מיוחד. לימים נחשב התלמוד תורה' שהקים הרב הורוביץ כאחד ממוסדות החינוך הידועים של אגודת ישראל.
- 52 שם, 21.4.1899, עמ' 3; שם, 23.6.1899, עמ' 6; מנקין, "האורתודוקסיה", עמ' 172-173.
- 53 שם, 22.10.1885, עמ' 5; שם, 5.11.1885, עמ' 6.
- 54 שם, 19.11.1885, עמ' 2-1; שם, 15.1.1886, עמ' 3-1.
- 55 שם, 11.11.1886, עמ' 2-1.
- 56 שם, 10.12.1886, עמ' 2-1.
- 57 שם, 21.10.1887, עמ' 3.
- 58 קמחז"ה, 13.1.1887, עמ' 6-5; שם, 3.2.1887, עמ' 4-5.
- 59 שם, 17.2.1887, עמ' 6; שם, 11.11.1887, עמ' 1.
- 60 שם, 26.11.1888, עמ' 4-3; מנקין, "האורתודוקסיה", עמ' 173.
- 61 קמחז"ה, 22.2.1889, עמ' 3.
- 62 שם, 11.4.1889, עמ' 2-1.
- 63 שם, 12.12.1889, עמ' 5.
- 64 מחז"ה, 20.2.1890, עמ' 4-3; שם, 6.3.1890, עמ' 1.
- 65 קמחז"ה, 1.8.1890, עמ' 5; שם, 15.8.1890, עמ' 4-3; שם, 16.10.1890, עמ' 5-3; שם, 6.11.1890, עמ' 3-2; שם, 8.1.1891, עמ' 5.
- 66 מחז"ה, 20.10.1892, עמ' 3; שם, 3.11.1892, עמ' 4; קמחז"ה, 27.5.1892, עמ' 4.
- 67 קמחז"ה, 31.10.1889, עמ' 2-1; מחז"ה, 20.2.1890, עמ' 4; שם, 10.7.1890, עמ' 2-1; שם, 13.11.1890, עמ' 2-1.
- 68 קמחז"ה, 15.4.1891, עמ' 4; שם, 12.5.1892, עמ' 4-2; מחז"ה, 19.5.1892, עמ' 4-3. על תמיכתו של ר' משה האגר מקוסוב ברשת בתי הספר של הברון הירש השו"ו ד' שפרבר, מכתם לדוד על התורה, ב, ירושלים תשכ"ו, עמ' 14.
- 69 מחז"ה, 12.11.1891, עמ' 6-5; שם, 26.11.1891, עמ' 2-1; שם, 19.3.1892, עמ' 3.
- 70 קמחז"ה, 17.9.1891, עמ' 2.
- 71 מחז"ה, 11.2.1892, עמ' 2-1; שם, 24.3.1892, עמ' 3.
- 72 שם, 24.3.1892, עמ' 3-1; שם, 8.4.1892, עמ' 2-1; שם, 5.5.1892, עמ' 3-2; שם, 19.5.1892, עמ' 2-1; קמחז"ה, 18.2.1892, עמ' 4-3; שם, 1.4.1892, עמ' 2-1.
- 73 מחז"ה, 4/8/1892, עמ' 3-1; שם, 18.8.1892, עמ' 2-1; שם, 1.9.1892, עמ' 6; שם, 20.10.1892, עמ' 6; שם, 3.11.1892, עמ' 6, וכך הלאה גם בגיליונות הבאים. ראו גם: אלפסי, "מחזיקי הדת", עמ' 198-201.
- 74 מחז"ה, 16.8.1894, עמ' 2.
- 75 שם, 22.3.1894, עמ' 3.
- 76 שם, 25.4.1895, עמ' 2-1.
- 77 קמחז"ה, 1.2.1894, עמ' 1.
- 78 שם, 6.11.1896, עמ' 2.
- 79 מחז"ה, 10.9.1897, עמ' 3-2; שם, 2.9.1898, עמ' 2-1; קמחז"ה, 25.8.1899, עמ' 4-3; שם, 3.11.1899, עמ' 2-1; שם, 17.8.1900, עמ' 3-1.
- 80 י' רפאל, גאון וצדיק: מראשוני הציונות בגליציה: רבי שרגא פייבל שריאר מבוהורידשני, ירושלים תשמ"ט. ר' שמעון סופר, נשיאה הראשון של "מחזיקי הדת", ייסד בשנת 1883, זמן קצר לפני פטירתו, את ארגון "ראש פינה" שנועד לקדם התיישבות יהודית בארץ ישראל. ראו: המגיד, 17.1.1883, עמ' 21-20; אלפסי, "מחזיקי הדת", עמ' 198, הערה 9; שטרסר ופרל, רבינו שמעון סופר, עמ' רמז-רמט.
- 81 קמחז"ה, 23.1.1896, עמ' 4-2.
- 82 שם, 30.6.1899, עמ' 2.
- 83 שם, 16.6.1899, עמ' 1.
- 84 מחז"ה, 1.3.1901, עמ' 2-1.
- 85 שם, 1.3.1901, עמ' 2-1; שם, 15.3.1901, עמ' 1.
- 86 קמחז"ה, 26.10.1900, עמ' 4; מחז"ה, 3.4.1901, עמ' 1; שם, 26.4.1901, עמ' 2-1.
- 87 מחז"ה, 8.10.1885, עמ' 1.
- 88 שם, 19.7.1901, עמ' 1; שם, 30.8.1901, עמ' 1; שם, 11.10.1901, עמ' 2-1;

- ברציפות בין השנים 1904-1921, למעט תקופה בת כשנתיים במהלך מלחמת העולם הראשונה. ראו גם: אלפסי, "מחזיקי הדת", עמ' 202-203.
- 108 **מחז"ה**, 29.8.1902, עמ' 6, 10-9; שם, 12.9.1902, עמ' 2-3; שם, 31.10.1902, עמ' 2-1; שם, 14.11.1902, עמ' 2-1.
- 109 **קמחז"ה**, 3.6.1904, עמ' 12-10.
- 110 שם, 25.3.1904, עמ' 4-1; שם, 30.3.1904, עמ' 2-1; שם, 22.4.1904, עמ' 2-1; שם, 29.4.1904, עמ' 3-1; שם, 3.6.1904, עמ' 12-10; **מחז"ה**, 22.4.1904, עמ' 6-3; שם, 29.4.1904, עמ' 5-4; שם, 19.5.1904, עמ' 1; שם, 10.6.1904, עמ' 2-1.
- 111 **קמחז"ה**, 22.4.1904, עמ' 2-1; שם, 29.4.1904, עמ' 3-1; **מחז"ה**, 9.12.1904, עמ' 1.
- 112 **קמחז"ה**, 18.5.1906, עמ' 4; שם, 8.6.1906, עמ' 3-2; שם, 15.6.1906, עמ' 4-3; שם, 22.6.1907, עמ' 3-2; שם, 19.6.1906, עמ' 3-2.
- 113 **מחז"ה**, 14.6.1907, עמ' 2-1. על מוטיב "שלוש השבועות" בהתנגדות החרדית לציונות, ראו: י' קראוס, **שלוש השבועות כיסוד משנתו האנטי-ציונית של ר' יואל טייטלבוים**, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, בולטימור 1990; א' רביצקי, "שלא יעלו בחומה": על רישומן של "שלוש השבועות" בתולדות ישראל", בתוך: הנ"ל, **הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל**, תל-אביב 1993, עמ' 277-305.
- 114 **קמחז"ה**, 10.11.1905, עמ' 2-1; **מחז"ה**, 1.12.1905, עמ' 2-1. על הישיבות בגליציה בתקופה זו: א' פקשר, "מרבח ישיבה – מרבח חכמה", **תפארת ישראל: להסידי בית רוזין**, טבת תשמ"ח, עמ' 10-17; "ישיבות גליציה-בוקווינא", **קובץ תורני בית ישראל**, בני ברק תשס"ח, עמ' פ-צח.
- 115 **קמחז"ה**, 11.8.1905, עמ' 4; שם, 22.12.1905, עמ' 5; **מחז"ה**, 29.12.1905, הוספה מיוחדת; שם, 12.1.1906, עמ' 7.
- 116 **מחז"ה**, 12.5.1905, עמ' 6; שם, 25.8.1905, עמ' 4; **קמחז"ה**, 12.1.1906, עמ' 6; שם, 10.8.1906, עמ' 5; שם, 24.8.1906, עמ' 7; שם, 14.12.1906, עמ' 5.
- 117 עליו: ש' פדרבוש, **חקרי יהדות**, ירושלים תשכ"ו, עמ' 336-349.
- 118 ד' דומברובסקה, אברהם ויין ואהרון וייס (עורכים), **פנקס הקהילות: פולין**, ב: גליציה המזרחית, ירושלים תש"ם, עמ' 361, 385-386.
- 119 **מחז"ה**, 17.11.1905, עמ' 2-1; שם, 8/2/1907, עמ' 5-6; שם, 22.2.1907, עמ' 3; שם, 1.3.1907, עמ' 2. על הרב קמלהאר והישיבה ראו גם: י' מונדשיין, **הצופה לדורו: תולדות חייו ופעלו של הרב יקותיאל אריה קמלהאר**, ירושלים תשמ"ז; הנ"ל, "בחי דכל בית ישראל": מאמר התסכול והקטרוג של הרב יקותיאל אריה קמלהאר", בתוך: אסף, **ישן מפני חדש**, ב, ירושלים תשס"ט, עמ' 431-432.
- 120 **מחז"ה**, 29.3.1907, עמ' 8-9; שם, 4.5.1909, עמ' 7-6; שם, 30.4.1909, עמ' 6-5.
- 121 שם, 27.10.1905, עמ' 2-1; שם, 3.11.1905, עמ' 1; שם, 10.11.1905, עמ' 3-1; שם, 22.12.1905, עמ' 2 (מכתבי רבנים לתמיכה); **קמחז"ה**, 4/10/1906, עמ' 6-5. ר' עקיבא היה נכדו של ר' שמעון סופר, מייסד ארגון "מחזיקי הדת".
- 122 **מחז"ה**, 15.3.1907, עמ' 6.
- 123 שם, 5.1.1906, עמ' 2-1; שם, 19.1.1906, עמ' 2; שם, 11.1.1907, עמ' 3-4; **קמחז"ה**, 7.12.1906, עמ' 6.
- 124 מ' לייטר, "שתי תעודות (בעלות ערך קולטורלי-תולדותי, המוכיחות המאבק ע"א החינוך בקרב חרדי גליציה-בוקווינא)", **הדרום**, 7 (אלול תשי"ח), עמ' 118-127. על הרב יונג ראו: ג' בדר, "הרב מאיר צבי יונג", א' יונג (עורך), **נוטרי מורשת**, ירושלים תשכ"ח, עמ' 112-126.
- 125 **מחז"ה**, 24.8.1906, עמ' 2-1; שם, 31.8.1906, עמ' 2-1; שם, 7.9.1906, עמ' 2; שם, 14.9.1906, עמ' 3-1; שם, 19.9.1906, עמ' 2; שם, 3.10.1906, עמ' 4-3.
- 126 שם, 7.9.1906, עמ' 4-3; שם, 12.4.1907, עמ' 2-1.
- שם, 22.11.1901, עמ' 3-1; **קמחז"ה**, 6.9.1901, עמ' 2-1; שם, 24.9.1901, עמ' 1; שם, 1.11.1901, עמ' 2-1; שם, 14.2.1902, עמ' 2-1; שם, 28.2.1902, עמ' 3-1; שם, 14.3.1902, עמ' 2-1; שם, 28.3.1902, עמ' 2-1.
- 89 שם, 17.1.1902, עמ' 1; שם, 18.4.1902, עמ' 6.
- 90 **מחז"ה**, 28.6.1901, עמ' 4; **קמחז"ה**, 1.11.1901, עמ' 6-5. על האספה: ש' הכהן שפירא, **אסיפת הרבנים בקראקא**, דרוהוביץ 1903.
- 91 **קמחז"ה**, 14.6.1901, עמ' 2; **מחז"ה**, 21.6.1901, עמ' 1.
- 92 **מחז"ה**, 20.3.1903, עמ' 2-1; **קמחז"ה**, 10.4.1903, עמ' 4-3.
- 93 **קמחז"ה**, 3.7.1903, עמ' 3-1; שם, 17.7.1903, עמ' 2-1; **מחז"ה**, 10.7.1903, עמ' 2-1; שם, 24.7.1903, עמ' 2-1; שם, 7.8.1903, עמ' 1. על האספה ראו: G.C. Bacon, "The Rabbinical Conference in Krakow (1903) and the Beginnings of Organized Orthodox Jewry", רפפורט-אלברט (עורכים), **ישן מפני חדש: שי לעמנואל אטקס**, א, ירושלים תשמ"ט, עמ' 199-226* (להלן, אסף, **ישן מפני חדש**).
- 94 **קמחז"ה**, 31.7.1903, עמ' 3-2; שם, 1.8.1903, עמ' 5.
- 95 **מחז"ה**, 24.3.1905, עמ' 2.
- 96 שם, 14.10.1904, עמ' 2.
- 97 שם, 7.10.1904, עמ' 2-1; שם, 14.10.1904, עמ' 2-1; שם, 21.10.1904, עמ' 2-1; שם, 1.11.1904, עמ' 2-1.
- 98 שם, 2.12.1904, עמ' 1; שם, 9.12.1904, עמ' 1.
- 99 על התנועה הציונית: נ"מ גלבר, **תולדות התנועה הציונית בגליציה: 1875-1918**, ירושלים 1958.
- 100 **קמחז"ה**, 3.1.1902, עמ' 6-4.
- 101 המו"ל של העיתון והכותב העיקרי בו היה אליהו עקיבא רבינוביץ'. אלפסי, "מחזיקי הדת", עמ' 201-202.
- 102 **מחז"ה**, 18.9.1903, עמ' 4-2; שם, 20.11.1903, עמ' 5-4; **קמחז"ה**, 2.10.1903, עמ' 5-2.
- 103 ש' טפליצקי, **ספר מגן האמונה: יכלכל מאמרים ספרותיים [...]** ברוח היהדות, ברדיטשב 1898; הנ"ל, **חלום הירצל ופתרונו: יפיץ אור על החלום המלא דברים בטלים של בעלי החלומות תהודור [!]** הירצל ומכס נארדוי וההולכים בעקבותם, ורשה תר"ס; **קמחז"ה**, 29.11.1901, עמ' 5-4; **מחז"ה**, 10.1.1902, עמ' 2-1; שם, 21.2.1902, עמ' 3-2.
- 104 ש"ז לנדא וי' רבינוביץ', **ספר אור לישרים: יאיר דברי המאורות הגדולים, גאוני הדור [...]** עם מאמרים [...], נגד השטה הציונית, ורשה 1900. כנגד ספרון זה פורסם: א' מילר, **בין אור לחשך: יאיר אור על מסתרי "הלשכה השחורה" וימתח קו בקרת על ספר "אור לישרים"**, וילנה תרס"א; על תגובת הרבנים הציונים לספר זה: ד' לוי, "אור לישרים": מניפסט אנטי-ציוני – ותגובות אחדות", **הציונות**, יט (תשנ"ה), עמ' 31-65.
- 105 "הלשכה השחורה" היה כינויה של קבוצת רבנים, ובראשם יעקב ליפשיץ מקובנה ואליהו עקיבא רבינוביץ' מפולטבה, שהתנגדו נחרצות לציונות ופרסמו מאמרים בעניין זה בעיתונות החרדית.
- 106 **מחז"ה**, 12.8.1904, עמ' 3-1; שם, 19.8.1904, עמ' 5-1; שם, 2.9.1904, עמ' 2-1. דובריש טורש, **בר הדיא: או חלום הרצל [...]** כי תנועת רעיון ישוב ארץ ישראל על ידי [...], תיאודור הירצל ומקס נורדו ואספותיהם בבאזיל היא תנועה קלה, ורשה 1899; א"ע רבינוביץ', **ספר ציון במשפט: או השקפה רבנית על הציונות**, על האספה המוקדמת במזרח ועל הקונגרס השני בבול, ורשה 1899; מ' הכהן רוזנפלד, **מגדל בבל החדש: להוכיח כי שטת הציונית החדשה בנויה היא על קורי עכביש וממסד ועד הטפחות אין בה מתום, ורשה 1900**; איש מבית לוי (יעקב ליפשיץ), **מאמר דברים ככתבם: על אודות הציוניות ושאיפותיה**, ברלין 1902; א"ב שטיינברג, **דעת הרבנים: כולל מכתבים מרבני זמננו המצוינים שליט"א נגד הרעיון הציוני**, ורשה תרס"ב; הנ"ל, **קול קורא: הוא קונטרס אחרון מספר דעת הרבנים**, וילנה תרס"ג.
- 107 **מחז"ה**, 7.10.1904, עמ' 2-1; שם, 17.3.1905, עמ' 2-1. העיתון יצא לאור

- 127 שם, 8.3.1907, עמ' 4; קמחז"ה, 1.11.1907, עמ' 4-3.
- 128 מחז"ה, 28.6.1907, עמ' 1-2. בנו, הרב אברהם חיים דוד סופר, מילא את מקומו רק כנשיא כולל גליציה.
- 129 קמחז"ה, 30.11.1906, עמ' 3-1.
- 130 שם, 20.7.1906, עמ' 4-3.
- 131 שם, 22.6.1906, עמ' 5. הסיפור התפרסם בהמשכים גם בגיליונות הבאים.
- 132 מאמר מפרי עטו של ר' יקותיאל קמלהאר – ראש ישיבת סטניסלבוב, קמחז"ה, 26.3.1909, עמ' 1.
- 133 שם, 15.5.1908, עמ' 5-6; שם, 29.5.1908, עמ' 4-1; שם, 6.6.1908, עמ' 4-3; שם, 3.7.1908, עמ' 2-3.
- 134 שם, 6.6.1908, עמ' 8.
- 135 שם, 20.11.1908, עמ' 2-1.
- 136 שם, 27.11.1908, עמ' 1; שם, 1.1.1909, עמ' 1; שם, 8.1.1909, עמ' 2-1; מחז"ה, 22.1.1909, עמ' 1; שם, 29.1.1909, עמ' 1; שם, 5.2.1909, עמ' 2-1.
- 137 מחז"ה, 19.2.1909, עמ' 1; שם, 30.4.1909, עמ' 2-1; קמחז"ה, 5.3.1909, עמ' 1.
- 138 מחז"ה, 19.2.1909, עמ' 2; שם, 26.2.1909, עמ' 2-1.
- 139 שם, 7.5.1909, עמ' 2-1; שם, 14.5.1909, עמ' 6-5; שם, 25.5.1909, עמ' 1.
- 140 שם, 18.3.1910, עמ' 2-1.
- 141 קמחז"ה, 17.3.1911, עמ' 1.
- 142 מחז"ה, 8.3.1912, עמ' 5.
- 143 קמחז"ה, 16.8.1912, עמ' 3-2.
- 144 מחז"ה, 26.8.1910, עמ' 4; שם, 23.9.1910, עמ' 6; שם, 3.10.1910, עמ' 7; שם, 29.12.1911, עמ' 2; שם, 8.11.1912, עמ' 6.
- 145 שני העיתונים פרסמו רק גיליונות ספורים.
- 146 מחז"ה, 12.1.1912, עמ' 3-2.
- 147 שם, 1.4.1912, עמ' 6.
- 148 על אספה זו, ראו: ישראל שפיגל, בדרך המלך: פרקי עיון והיסטוריה במסכת אגודת ישראל, ירושלים תשמ"ב, עמ' 395-402. חלק מן ההחלטות יושמו לאחר מלחמת העולם השנייה בישיבות בטרנסילבניה. על כך ראו: מארק ווישניצער, "די באַנאַייונג פֿון ישיבות אין מיזרח־איראָפּע נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה", ייוואַ בלעטער, 31-32 (1948), עמ' 9-36.
- 149 קמחז"ה, 22.11.1912, עמ' 2-1.
- 150 מחז"ה, 31.5.1912, עמ' 5-6; שם, 14.6.1912, עמ' 1; שם, 21.6.1912, עמ' 5-4.
- 151 קמחז"ה, 12.7.1912, עמ' 3-1; שם, 16.8.1912, עמ' 3-2; מחז"ה, 26.7.1912, עמ' 4; שם, 2.8.1912, עמ' 4.
- 152 קמחז"ה, 14.6.1912, עמ' 5-4; מחז"ה, 26.7.1912, עמ' 5; שם, 2.8.1912, עמ' 3; שם, 29.11.1912, עמ' 5-4.
- 153 קמחז"ה, 7.6.1912, עמ' 3.
- 154 שם, 30.1.1914, עמ' 7-6; שם, 1.5.1914, עמ' 4-3; שם, 12.6.1914, עמ' 2; שם, 19.6.1914, עמ' 2-1.
- 155 מחז"ה, 26.7.1912, עמ' 4; קמחז"ה, 8/5/1914, עמ' 2-1; שם, 17.7.1914, עמ' 1.
- 156 קמחז"ה, 26.6.1914, עמ' 2-1; שם, 3.7.1914, עמ' 3-1; ג' בקון, פוליטיקה ומסורת: אגודת ישראל בפולין 1916-1939, ירושלים 2005, עמ' 79-82.
- 157 קמחז"ה, 3.7.1914, עמ' 4-3.
- 158 מחז"ה, 28.6.1912, עמ' 5-4.
- 159 שם, 31.1.1913, עמ' 1.
- 160 א' קניאל, "פוליטיקה אורתודוקסית: המזרחי מול אגודת ישראל בפולין, 1916-1939", ישראל, 8 (2005), עמ' 39-71.
- 161 קהלת א, 9.
- 162 תלמוד בבלי עירובין, י, דף ק ע"א.
- 163 תהלים קיט, 126.
- 164 תלמוד בבלי חולין, א, דף יח ע"ב; שם, יח, דף נו ע"א.